
Journal of Religious Culture

Journal für Religionskultur

Ed. by / Hrsg. von
Edmund Weber
Goethe-Universität Frankfurt am Main

in Association with / in Zusammenarbeit mit
Matthias Benad, Mustafa Cimsit, Natalia Diefenbach, Martin Mittweide,
Vladislav Serikov, Ajit S. Sikand, Ida Bagus Putu Suamba & Roger Töpelmann
in Cooperation with the Institute for Religious Peace Research /
in Kooperation mit dem Institut für Wissenschaftliche Irenik
Assistent Editor/ Redaktionsassistentin Susan Stephanie Tsomakaeva

ISSN 1434-5935 - © E.Weber – E-mail e.weber@em.uni-frankfurt.de;

<http://publikationen.ub.uni-frankfurt.de/solrsearch/index/search/searchtype/series/id/1613>;

<http://www.irenik.org/journal-of-religious-culture/blog-post/>

Nr. 280 (2021)

ALMANYA’DA DİN ÖĞRETİMİNİN HUKUKİ TEMELLERİ VE İSLAM DİN DERSLERİ¹

Legal Foundations of Religious Education in Germany and Islamic Religion. Lessons

Prof. Dr. Ahmet Koç*

Betül Küçük**

¹ Bu makale, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim programında Prof. Dr. Ahmet Koç danışmanlığında ileri bir tarihte sunulacak olan “Almanya’da İlk ve Ortaöğretimde Hıristiyanlık ve İslam Din Dersleri (Hessen Eyaleti Örneği)” isimli doktora tezinden türetilmiştir.

* Ahmet Koç (Prof. Dr.), İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Eğitim Bilimleri Bölümü, İstanbul, Türkiye, E-posta: akoc@29mayis.edu.tr ORCID: 0000-00012345-6789.

** Betül Küçük (Doktora Öğrencisi), Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye, E-posta: betuel@europartnerturkey.com ORCID: 0000-0001-9656-6612.

ÖZ

Alman Anayasası velilere, öğrencilere ve dinî cemaatlere eğitim alanında haklar ve yetkiler tanımaktadır. Buna göre veliler ve öğrenciler doğrudan hak sahibi iken dinî cemaatler bu hakkın devletle birlikte taşıyıcısı ve uygulayıcısıdır. Anayasa; devletin, din dersi verme sorumluluğunu dinî cemaatlerle paylaşması gerektiğini ve din derslerini, dinî cemaatlerle uyum, anlaşma ve iş birliği içerisinde vermek zorunda olduğunu hükme bağlamıştır. Bu bağlamda din derslerinin, Devlet'in şekline ve Anayasa'sına hâlel getirilmeden kiliselerin veya dinî cemaatlerin tasavvuru çerçevesinde verilmesi ve organize edilmesi öngörülmüştür. Bu makalede Devlet tarafından teminat altına alınan bu hak ve özgürlüklerin Alman okullarında uygulanabilmesi için söz konusu mevzuatın incelenerek okula, aileye ve ilgili cemaatlere düşen görev ve sorumlulukların belirlenmesi amaçlanmaktadır. Makalede anayasal çerçevesi ve hukuki statüsü incelenecek olan din dersleri meselesi, okullarda verilecek İslam din öğretimini yakından ilgilendirmektedir. Bu anlamda öncelikle Almanya'da din öğretiminin yasal dayanakları ile dinî cemaatlerin hukuki statüleri ortaya konulmuş, sonra da Almanya'da zorunlu temel öğretim kademelerinde okuyan Müslüman öğrencilere yönelik düzenlenen İslam din derslerine yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Din Öğretimi, Din Dersleri, İslam Din Dersleri, Dinî Cemaat, Almanya Anayasası, Weimar Anayasası.

Legal Foundations of Religious Education in Germany and Islamic Religion Lessons

ABSTRACT

German Fundamental Law gives parents, students and religious communities rights and powers in the field of education. Accordingly, while parents and students are directly the owners of the right, religious communities are carriers and practitioners of this right with the state together. The Fundamental Law has been adjudging that the state should share its responsibility of teaching religion with religious communities together and that it has to school religion lessons in harmony, agreement and cooperation with the religious communities together. In this context, it is envisaged that religion lessons should be given and organized within the framework of the realisation of the churches or the religious communities without prejudicing the form and fundamental law of the state. In this article, it is aimed to determine the duties and responsibilities of the school, family and related communities by examining the legislation in order to apply these rights and freedoms guaranteed by the state in German schools. The issue of religion lessons whose constitutional framework and legal status will be examined in the article is closely concerning the teaching of Islamic religion at schools. In this sense, firstly the legal basis of teaching religion in Germany and the legal status of religious communities have been revealed and then the Islamic religion lessons given to Muslim students, studying at the compulsory education stages in Germany are included.

Keywords: Teaching of Religion, Religion Lessons, Islamic Religion Lessons, Religious Community, German Fundamental Law, Weimar Fundamental Law.

Extended Summary

Religion and state relations in Germany, which envisages a system where religion and state are separated but also cooperate, are regulated according to the common attitude stipulated by both the governance structure and the German Fundamental Law. Accordingly, the German state, which adopts the principles of impartiality, equality and tolerance in religious matters, has based itself on the German Fundamental Law so that churches and religious communities organize their affairs independently and autonomously and make arrangements based on religious needs. On the other hand, while the German Fundamental Law regulates religious and state relations, it is stipulated that the state is not an official religion and religious communities should perform

their activities within the framework of the legislation in force. There is a division of fields here and the state has an equal attitude towards all religions.

The German education policy, which is based on the principle of providing the most appropriate educational opportunity for each individual according to his/her talents and interests, does not separate religious education from the general purpose of the school and aims to prepare the students for the social life and the roles, duties and responsibilities they will take in the world they live in a coherence with other courses. In the German legal system, the regulation of education in general and religious education in particular by constitutional texts is first seen in the Weimar Constitution, which entered into force in 1919. These constitutional articles, which enable religious lessons to be taught in schools since its entry into force, are contained exactly in Article 7 of the Federal Constitution, enacted in 1949. Accordingly, religious lessons in primary and secondary education in Germany have equal rights with other lessons and the curriculum has its own compulsory course status which is applied by preparing with the cooperation of church/religious community-state.

In the article, the legal framework of religious lessons taught in schools in Germany was highlighted and the details of different religious lesson practices in the states were not included. However, while examining the legal legislation between the Ministry of Education and religious communities, which is decisive in the practice of religion lessons in Germany, these different practices have been contacted as appropriate. The article will discuss the legal foundations of religious education in Germany respectively, the legal status and competencies of religious communities, religious course approaches to the subject and the issue of Islamic Religion Lesson. Descriptive analysis was preferred in the research and the necessary data were collected through literature review/document review and face-to-face interviews with the relevant persons. In these negotiations, negotiations were conducted with the official for the church, DITIB religious community officers and from the state parties with the Ministry of Education and religious lesson teachers.

In pursuant to the Article 7 of the Federal Constitution, although the religious course approach in principle is defined as confessional, as a result of the attitude of the State Ministries of Education and Culture towards religions, denominations and earthly beliefs, different religious course practices arises in different states. Indeed, although the approach of the German state to religious teaching generally reveals a system based on religious declaration and offering appropriate facilities, it is seen that different religious lessons have been applied in some states especially for the last 15 years because the education issue falls within the jurisdiction of the states. Accordingly, besides the confessional religion lesson approach organized by the Catholic and Protestant churches, which are the two major pioneering churches of Germany, Inter-Confessional Religion Lesson, Protestant-Based Religion Lesson for All, Interreligious Religion Lesson and Confession Based Religion Lesson models are also taught. However, in order to meet the demands of Muslim students in Germany, Islamic religion lessons in schools have been included primarily as Islamic Knowledge Lesson within the scope of the Mother Language Lesson, then as Islamic Knowledge/Culture Lesson under the name of Council and Round Table Models, and recently as Confessional Islamic Religion Lesson in a narrow scope. It should be noted that all these models have gained significant experience in creating an efficient Islamic religion lesson in accordance with the Constitution and lay the groundwork for the implementation of the Confessional Islamic Religion Lesson model which has been applied for eight years with the mutual acceptance of the parties in Hessen province.

Since it would be contrary to freedom of religion and conscience for the German state to retain solely the authority and responsibility for religion lesson which is a lesson of faith, religious education is carried out in collaboration with the state and the church or other religious communities. In order to teach the religion that a group believes in schools, that group must have obtained a license in accordance with the fundamental law. In this regard, just as the judgements of the Constitution on religious education are quoted from the Weimar Constitution, the judgements on religious communities are also quoted from the Weimar Constitution in both the German Fundamental Law and the State Constitutions. Accordingly, it is necessary to look at Article 140 of the German Fundamental Law, entitled "Religious and Religious Communities", which regulates the rights and freedoms of churches and religious communities within the boundaries of the federal state and includes Articles 136, 137, 138, 139 and 141 of the Weimar Constitution. As a result, the religious community, which has a certain teaching, has a constitutionally based movement area within the borders of the German state, while fulfilling certain conditions.

While the religious community is responsible for the education of teachers and determining the curriculum and material of the lesson, the state is responsible for providing the physical environment and financial resources required for the lessons.

In conclusion, it should be said that constitutional judgements related to religious education in Germany which is a federal state, are decisive in State Laws and School Laws, but may vary according to states in interpretation and practice. As a matter of fact, Article 7 of the German Fundamental Law, which enables religious courses to take place in schools, and Article 140, which constitutes the legal basis of religious communities, have ensured that religious lessons taught in schools in Germany are regarded as equivalent to other lessons. Since religion lessons are based on faith, these lessons have always been seen as different from other lessons. On the other hand, the co-partner who will conduct Islamic religion lessons in cooperation with the state also vary according to the states. Considering all this, the Confessional Islamic religion lesson of Hessen Province, which developed a model in accordance with the Fundamental Law and the demands of the parties and is the first and only in Germany, has an important role to set an example for other states. This model should be emphasized that not only Islamic religion lessons in schools in Germany but also Catholic and Protestant religion lessons are of great importance in terms of maintaining legal security.

GİRİŞ

Almanya’da özellikle XX. yüzyılda modern eğitim kurumları olan okulların açılması ile birlikte din öğretiminin gerekliliği ve okullarda bir ders olarak nasıl okutulabileceği hususlarında önemli gelişmeler yaşanmıştır. Alman eğitim sistemi, her bireye kendi yetenek ve ilgi alanına göre en uygun eğitim imkânını sağlamak prensibi üzerine kurulu eğitim politikasıyla din derslerinin amacını okulun genel amacından ayrı tutmamakta ve diğer derslerle bir bütünlük içerisinde öğrencileri sosyal hayata ve yaşadıkları dünyada alacakları rol, görev ve sorumluluklara hazırlamayı gaye edinmektedir. Din öğretimiyle aynı zamanda öğrencilerin kendi kültürel kökleriyle bağlantı kurmaları ve diğer kültürleri anlamaları hedeflenmektedir.² Alman Anayasası; Devlet ile dinî cemaatlerin ayrıştıkları ama aynı zamanda iş birliği içinde oldukları bir sistem öngörmekte ve din ve devlet ilişkilerini şu üç temel prensip çerçevesinde ele almaktadır: Tarafsızlık, hoşgörü ve eşitlik.

Tarafsızlık prensibine göre Devlet’in kurumsal bir kilisesi olamaz.³ Buna göre herhangi bir kilise ile özdeşleşmeyen kanun koyucu, kiliselerin kendi işlerini bağımsız ve özerk bir şekilde kendilerinin düzenlemesi ve yönetmesi imkânı sunmaktadır. Hoşgörü prensibiyle Devlet, farklı dinî cemaatlerin/toplulukların görüşleri arasında tercih yapmaksızın toplumun

² Barbara Lichtenhaeler, “Religionsunterricht als Chance für die Schulentwicklung: Gesichtspunkte der Schulpolitik Baden-Württemberg,” Achim Battke, Thilo Fitzner, Rainer Isak, Ulrich Lochman (Ed.), *Schulentwicklung-Religion-Religionsunterricht: Profil und Chance von Religion in der Schule in der Zukunft* içinde (ss. 71-74), Freiburg im Breisgau: Verlag Herder, 2002, s. 71; Jörg Imran Schröter, *Die Einführung eines Islamischen Religionsunterrichts an öffentlichen Schulen in Baden-Württemberg*, Freiburg im Breisgau: Verlag für Islamische Bildung und Erziehung, 2015, ss. 19-20; Sekretariat der Ständigen Konferenz der Kultusminister der Länder in der Bundesrepublik Deutschland, *Zur Situation des Evangelischen Religionsunterrichts in der Bundesrepublik Deutschland*, Berlin: Kultusministerkonferenz, 2002, s. 19; Hessen Eyaleti Okul Kanunu, 2017, bk. 2. paragraf (§2).

³ Deutscher Bundestag, *Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland*, Berlin: H. Heenemann GmbH & Co. KG, 2019, bk. madde 137 (1).

dinî ihtiyaçlarını esas alan düzenlemeler yapabilmektedir.⁴ Eşitlik prensibi doğrultusunda ise Devlet, tüm dinî cemaatlere eşit mesafede tutum sergilemektedir.⁵ Bu temel prensipler aynı zamanda Anayasa'nın 4. maddesinde yer alan "din özgürlüğü" (*Glaubensfreiheit*) prensibinin de çerçevesini oluşturmaktadır.⁶

Federal Anayasa'nın 4. maddesinde; din ve vicdan hürriyeti temel bir hak olarak bireyin istediği dinî inanç ve dünyevi görüşe inanma özgürlüğüne sahip olduğu ve dinî vecibelerini yerine getirirken inancını rahatsız edilmeden, serbestçe açığa vurabileceği ifade edilmektedir.⁷ Bireysel din özgürlüğüne dair esas anayasal hüküm olan 4. maddenin yanı sıra Federal Anayasa'nın 3 ve 33. maddeleri de bu husus kapsamındadır. Buna göre 3. maddenin konuya ilişkin kısmında; "(3) Cinsiyeti, soyu, ırkı, dili, yurdu ve kökeni, inancı, dini ve siyasi görüşleri dolayısıyla hiç kimse mağdur edilemez ve hiç kimseye imtiyaz tanınmaz. Hiç kimse özür ve sakatlığından dolayı mağdur edilemez." ve 33. maddenin; "(3) Medeni ve siyasi haklardan yararlanma, kamu hizmetlerine alınma, kamu hizmetlerinde kazanılan haklar, ilgilinin inancına bağlı değildir. Hiç kimse, bir mezhebin üyesi olduğu veya olmadığı için veya felsefî görüşü yüzünden mağdur edilmez." fıkraları mevcuttur.⁸ Böylelikle vatandaşların inancı ve ırkı dolayısıyla mağdur edilemeyeceği ve devlet tarafından eşit muamele göreceği prensibi ile birlikte kamusal hakların kullanımı ve memuriyet açısından kişinin inancının hiçbir bağlayıcılığı olmadığı ilkesinin anayasal hükme bağlandığı görülmektedir. Din ve vicdan hürriyeti yalnız Hristiyanlık dinine mahsus olmayıp Almanya sınırları içerisinde yaşayan insanların sahip olduğu tüm inanç ve görüşlerin özgürce yaşanması ve korunmasını kapsamaktadır.

⁴ Simone Spriewald, *Rechtsfragen im Zusammenhang mit der Einführung von islamischem Religionsunterricht als ordentliches Lehrfach an deutschen Schulen*, Berlin: Verlag TENE, 2003, ss. 51-52.

⁵ Martin Heckel, "Religionsunterricht für Muslime?: Kulturelle Integration unter Wahrung der Religiösen Identität", Urs Baumann (Ed.), *Islamischer Religionsunterricht: Grundlagen, Begründungen, Berichte, Projekte, Dokumentationen* içinde, Frankfurt a.M.: Verlag Lembeck, 2001, s. 80; Deutscher Bundestag, s. 14, bk. madde 3(3), Alman Anayasası'nın 3. maddesinin 3. fıkrasında "Cinsiyeti, soyu, ırkı, dili, yurdu ve kökeni, inancı, dini ve siyasi görüşleri dolayısıyla hiç kimse mağdur edilemez ve hiç kimseye imtiyaz tanınmaz. Hiç kimse özür ve sakatlığından dolayı mağdur edilemez."

⁶ Deutscher Bundestag, ss. 14-15, 23 Mayıs 1949'da kabul edilen Federal Almanya Cumhuriyeti Anayasası'nın 4. maddesindeki düzenleme çok açık bir şekilde din, inanç ve ibadet özgürlüğünü teminat altına almaktadır. Bahsi geçen alanlarda herhangi bir sınırlamaya gidilmemiş ve hangi alanda sınırlama yapılabileceği maddenin üç fıkrası ile açıkça ifade edilmiştir. "Din ve vicdan hürriyeti ile dinî ve felsefî inançları açıklama özgürlüğüne hiçbir şekilde dokunulamaz. Dinî ibadetleri serbestçe, rahatsız edilmeden yerine getirmek güvence altına alınmıştır. Hiç kimse vicdan kanaatlerine aykırı olarak silah kullanmayı gerektiren askerlik görevine zorlanamaz; bu konudaki detaylar federal kanunlarla belirlenir."

⁷ Christoph Gröpl, Kay Windthorst ve Christian von Coelln, *Studienkommentar-Grundgesetz*, München: Verlag C.H. Beck, 2020, s. 84 ve 103.

⁸ Deutscher Bundestag, madde 3(3) ve 33(3).

Devletin bir inanç dersi olan din dersleriyle ilgili yetki ve sorumluluğu sadece kendi elinde tutması, din ve vicdan özgürlüğüne aykırı görüldüğü için⁹ Alman eğitim sisteminde din öğretiminin devlet ile kilise ya da diğer dinî cemaatlerin (*Religionsgemeinschaften*) iş birliğiyle gerçekleştirilmesi benimsenmiştir. Zira söz konusu dinî cemaatlerin ilgili devlet otoriteleri ile iş birliği esası üzerine kurulu bir sistem vardır.¹⁰ Çünkü Almanya’da, din işlerinin doğrudan yürütülmesiyle ilgili tek bir devlet otoritesi mevcut değildir ve din hizmetleri ilgili bakanlıklarla birlikte düzenlenmektedir. Buna göre okullarda din dersleri, Eyalet Eğitim Bakanlığı ve ilgili dinî cemaatin iş birliği doğrultusunda organize edilmektedir.

Alman Devleti’nin din eğitimi, yaklaşımı genelde dinî beyanı (*bekanntnisorientiert*) esas alan ve buna uygun imkânlar sunan bir sistem ortaya koymaktadır. Diğer bir deyişle Katolik öğrenciler için Katolik, Protestan öğrenciler için Protestan, Yahudi öğrenciler için Yahudi, Ortodoks öğrenciler için Ortodoks, Müslüman öğrenciler için İslam hatta Alevi öğrenciler için de Alevi din dersi sunulmaktadır.

Federal Anayasa’nın 7. maddesine göre temelde din dersi yaklaşımı *mezhepsel* olarak tanımlanmış olmasına rağmen Eyalet Eğitim ve Kültür bakanlıklarının dinlere, mezheplere ve dünyevi inançlara karşı sergilediği tutum neticesinde son yıllarda, farklı eyaletlerde birbirinden farklı Hristiyan ve İslam din dersi uygulamalarının ortaya çıktığı görülmektedir.¹¹ Zira başta Almanya’nın iki büyük öncü kilisesi olan Protestan ve Katolik kiliselerinin organize ettikleri *mezhepsel din dersi* yaklaşımı dışında mezhepsel olmayan; *mezhepler üstü din dersi* ve *dinler arası din dersi* modelleri pek çok okulda okutulmaktadır. Bu kapsamda verilen başlıca din dersleri: *Hamburg* eyaletinde uygulanan *dinler arası din dersi modeli* doğrultusunda düzenlenmiş “*Herkes için din dersi (Religionsunterricht für alle)*”¹²; *Brandenburg* eyaletindeki

⁹ Wolfgang Bock, *Islamischer Religionsunterricht: Rechtsfragen, Länderberichte, Hintergründe*, Tübingen: Mohr Siebeck, 2007, s. 9.

¹⁰ Christoph Link, “Religionspolitik in der Bundesrepublik Deutschland: Konzepte der im Bundestagvertretenen politischen Parteien, der Bundesregierung, der evangelischen und katholischen Kirche”, *Der staatskirchenrechtliche Rahmen für Religionsausübung und Religionspolitik in Deutschland im 20. Jahrhundert: Historische Einschnitte und aktuelle Situation* içinde (ss. 23-39), (Frankfurt am Main: Haag und Herchen, 2000), 27.

¹¹ Peter-Johannes Athmann, “Religionsfreiheit an der Schule – Bewährungsprobe für das Grundgesetz?,” *Zeitschrift für Theologie und Gemeinde*, no: 10, (2005), S. 217.

¹² “Weiterentwicklung des Religionsunterrichts für alle”, <https://li.hamburg.de/religion/material/4419346/art-einleitung/>, (28 Ekim 2019); Jochen Bauer, “Religionunterricht in Hamburg”, Martin Rothangel, Bernd Schröder (Ed.), *Religionsunterricht in den Ländern der Bundesrepublik Deutschland: Neue empirische Daten-Kontexte-Aktuelle Entwicklungen* içinde ss. 153-178, Leipzig: EvangelischeVerlagsanstalt, 2020, 153-155; Michael Kiefer, “Der lange Weg zum islamischen Religionsunterricht-Zum Stand der Realisierungsbemühungen”, Marianne Krüger-Potratz, Werner Schiffauer (Ed.), *Migrationsreport 2010: Fakten-Analysen-Perspektiven* içinde, Frankfurt am Main: Campus Verlag GmbH, 2011, 146.

“Yaşamı düzenleme-ahlak-din bilgisi dersi (*Lebensgestaltung-Ethik-Religionskunde*)”¹³; Berlin, Bremen ve Bavyera eyaletlerinde okutulan “Hristiyan temeline dayalı İncil tarihi dersi (*Unterricht in Biblischer Geschichte auf allgemein christlicher Grundlage*)” dir.¹⁴

Almanya’da örgün eğitimde Müslüman öğrencilere yönelik hayata geçirilen din dersleri hakkında yapılmış birçok çalışma mevcuttur. Ancak Almanya’da 2000’li yıllarda, özellikle 2011’den sonra okullarda uygulanan İslam din dersi uygulamalarında önemli birtakım yeni gelişmeler olmuştur. Bu makalenin amacı bu yeni gelişmeleri ve Almanya’da farklı dinlere mensup öğrencilerin mensubu oldukları din ve inanın okullarda öğretiminin hukuki zeminini ve imkânlarını ortaya koyarak İslam din dersi için bütün Almanya’da uygulanabilecek Hessen Eyaleti modeline dikkat çekmektir. Bu nedenle çalışmada Almanya’da mevcut farklı uygulamaların buluştukları temel noktalar üzerinde durulmaya gayret gösterilmiştir.

Makalede Almanya’daki okullarda okutulan din derslerinin hukuki çerçevesi öne çıkarılmış, eyaletlerdeki farklı din dersi uygulamalarının detaylarına girilmemiştir. Bununla birlikte özellikle Almanya’daki din dersi uygulamalarında belirleyici olan, Eyalet Eğitim Bakanlığı ile dinî cemaatler arasındaki hukuki mevzuat incelenirken konunun tam olarak anlaşılmasına katkı sağlanması amacıyla söz konusu farklı uygulamalara temas edilmiştir.

Makalede veri kaynağı olarak ilgili ulusal ve uluslararası kitaplar, resmî dokümanlar, gazeteler, araştırma dergileri, internet siteleri, makale, tez ve benzeri bilimsel kaynaklardan yararlanılmıştır. Analitik genelleme yönteminin kullanıldığı çalışmada amaca yönelik araştırılacak resmî belge ve dokümanlar belirlenmiş, genel olarak hukuki metinlerden elde edilen veri analiz edilmiştir. Betimsel analizin kullanıldığı araştırmada Almanya’da dinî cemaatler ve din dersine dair yasal mevzuat ile yine Almanya’da günümüze kadar uygulanmış ve mevcut İslam din dersleri doküman analizi yöntemi ve analitik genelleme ile değerlendirilmiştir. Çalışmadaki teorik bilgilerin uygulamadaki karşılıklarının belirlenmesi amacıyla Hristiyan ve İslam din derslerinden sorumlu ve görevli kişilerle görüşmeler yapılmıştır. Önceden belirlenmiş ve açık uçlu sorular çerçevesinde yapılan görüşmede Almanya’da Hristiyan ve Müslüman toplumunun kurumsallaşması, Federal Almanya’da bu inançlara yönelik uygulanan din derslerin içeriği ve öğretmen yetiştirilmesinin yeterliliği

¹³ Christian Grethlein, *Fachdidaktik Religion*, Göttingen: Vandenhoeck&Ruprecht, 2005, ss. 69-70; Petra Lenz, “Religionskunde (und Religion) unterrichten in Brandenburg”, Martin Rothangel, Bernd Schröder (Ed.), *Religionsunterricht in den Ländern der Bundesrepublik Deutschland: Neue empirische Daten-Kontexte-Aktuelle Entwicklungen* içinde (ss. 97-128); Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2020, ss. 115-119.

¹⁴ Grethlein, s. 57.

konularının yanı sıra Hessen eyaletindeki Protestan, Katolik ve İslam din derslerinin mevcut durumları değerlendirilmiştir. Yapılan görüşmelerde edinilen veriler yazılı ve sesli kayıt altına alınmıştır ve konuya açıklık getirecek şekilde makale içerisinde yorumlanmıştır.

Makalede sırasıyla Almanya’da din öğretiminin hukuki temelleri, dinî cemaatlerin hukuki statüleri ve ehliyetleri, konuya ilişkin din dersi yaklaşımları ve İslam din dersi modelleri ele alınacaktır.

1. Almanya’da Din Öğretiminin Hukuki Temelleri

Alman hukuk sisteminde genelde eğitim, özelde din öğretiminin anayasal metinlerle düzenlenişi, ilk olarak 1919 yılında yürürlüğe giren *Weimar Anayasası*’nda görülmektedir.¹⁵ Bu Anayasa’da okulların kuruluşu, okullara devam zorunluluğu, benimsenen eğitim prensipleri, ders materyalleri ve öğretmenlerin eğitimi gibi konular ayrı ayrı ele alınmış ve hükme bağlanmıştır. Weimar Anayasası’nın 144. maddesinde okul rejimi hakkında devlete denetim ve gözetim yetkisi verilmiştir.¹⁶ Söz konusu Anayasa’nın mezkûr 144. maddesi ile din derslerine ilişkin 149. maddesi, 1949 Anayasası’nın 7. maddesinde de tekrar edilmiştir. Bu durum, tarihî süreç içerisinde temel yaklaşımda bir değişiklik olmadığını ve sistemli bir durumun devam ettiğini göstermektedir.¹⁷ Bahsedilen 7. maddenin konuya ilişkin kısmı şöyledir:¹⁸

1. *Bütün okul rejimi devletin denetimi altındadır.*

2. *Çocukların din dersine katılıp katılmayacaklarına karar vermek, velilerin hakkıdır.*

3. *Din dersi, mezhepsiz okullar dışındaki kamu okullarında olağan derslerdendir. Din dersi, devletin denetim hakkına zarar vermeyecek şekilde, dinî cemaatlerin temel ilkeleriyle uygunluk içinde verilir. Hiçbir öğretmen, iradesine aykırı olarak din dersi vermeye zorlanamaz.*

Yürürlüğe girdiği tarihten beri okullarda din derslerinin okutulmasını sağlayan bu Anayasa maddeleri aşağıda detaylı olarak değerlendirilecektir.

¹⁵ Bundesministerium der Justiz, *Die Weimarer Verfassung*, Berlin: Wagemann Medien GmbH, 2009, ss. 120-123; Ahmet Mumcu, “Almanya’da Din ve İdare Hukuku Münasebetleri (Tarihi gelişim ve bugünkü durum)”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, no: 4, (1960), 199.

¹⁶ Bundesministerium der Justiz, 2009, s. 122; Birinci Dünya Savaşı’ndan sonra Almanya’da 1919 yılında Birleşik Alman Cumhuriyeti kurulmuştur. Kabul edilen bu Cumhuriyet’e “Weimar Cumhuriyeti”, anayasasına da “Weimar Anayasası” denir.

¹⁷ Muhterem Dilbirliği, “Alman Anayasası’nda Din Özgürlüğü ve Din Eğitimi”, *Liberal Düşünce*, no: 78, (2015), s. 89.

¹⁸ “Bundesministerium der Justiz und Verbraucherschutz”, <https://www.gesetze-im-internet.de/gg/BJNR000010949.html>, (12 Aralık 2019).

1.1. Din Derslerinin Kontrol ve Denetimi

Yukarıda belirtilen Anayasa maddeleri çerçevesince Almanya’da ilk ve orta öğretimdeki din dersleri; diğer derslerle eşit haklara sahip olup, öğretim programı kilise/dinî cemaat-devlet iş birliği ile hazırlanarak uygulanan kendine has zorunlu derslerdir. Burada alanlar ayrımı söz konusudur ve devlet bütün dinlere eşit mesafede durmaktadır.

Yukarıda görüldüğü gibi mevcut Alman Anayasası’nın 7. maddesinin 1. fıkrası okulların kontrol ve denetim görev ve sorumluluğunu Devlet’e yüklemektedir. Buna göre: Devlet’in dersi verecek olan öğretmenleri ataması; derslerin yapılacağı mekânı, ortamı ve araç gereçleri hazırlaması; bunlara ilişkin masrafları üstlenmesi gerekmektedir.¹⁹

Devletin denetiminden diğer bir maksat da din derslerinin kilise veya dinî cemaatin ilkeleri doğrultusunda verilir verilmediğinin, ders planı ve muhtevasına uyulup uyulmadığının ve böylece dersin amacına hizmet edilip edilmediğinin takip edilerek derslerdeki verimliliğin artırılmasını sağlamaktır.

1.2. Din Derslerine Katılma Kararı Verme Yetkisi

Anayasa’nın 7. maddesinin 2. fıkrası, çocukların din dersine katılıp katılmayacağına karar verme yetki ve sorumluluğunu veliye bırakmaktadır. Anayasa’nın 6. maddesinin 2. fıkrasında geçen “*Çocukların bakım ve eğitimi ana ve babanın doğal hakkı ve en önde gelen yükümlülüğüdür. Devletin ilgili birimi denetimi sağlar.*” ifadesi de bu yetkiyi desteklemektedir.²⁰

Bu maddeler, çocuklara ailesinin isteği dışında din dersi verilemeyeceğini hükme bağlamıştır. Bu sebeple öğrenciyi okula kayıt ettiren aileye çocuğuna din dersi aldırıp aldırılmayacağı, eğer aldıracaksa hangi din dersini aldırarak istediği sorulmaktadır. Eyalet düzeyindeki uygulamalara bakıldığında genel olarak reşit olma yaşının 14 sayıldığı görülmektedir.²¹ Bununla birlikte din derslerine katılma kararında yetki; bazı eyaletlerde 14, bazılarında ise 18 yaşına kadar öğrenci velisine bırakılmaktadır.

Anayasa, reşit olan öğrencinin inanma ya da inanmama hürriyetini garanti altına almıştır. Buna göre reşit bir birey hangi din dersine gireceğine veya hiçbirine girmek

¹⁹ Bock, s. 7.

²⁰ Deutscher Bundestag, s. 15, bk. madde 6(2).

²¹ “Bundesamt für Justiz (Adalet Bakanlığı resmi internet sayfası): Gesetz über die Religiöse Kindererziehung § 5”, <https://www.gesetze-im-internet.de/kerzg/BJNR009390921.html>, (22 Aralık 2019).

istemediğine kendisi karar vermektedir. Din dersi almayacak öğrenci ise din dersine alternatif olarak okutulmakta olan *Ahlak (Ethik Unterricht)* veya *Pratik Felsefe (Unterricht der Praktischen Philosophie)* derslerinden birine devam etme imkânına sahiptir.²²

Bu maddeye dayanarak hazırlanan yasal düzenlemeler; çocuklarını terbiye ile yükümlü olan velilere, bir okulda aynı dinî topluluğa mensup öğrenci sayısı genelde 6 ile 8'e ulaştığı zaman onlar için ayrı sınıf açılmasını talep etme hakkı da sunmaktadır.²³ Böylelikle çocuklarını dinî değerlere göre yetiştirmek isteyen velilere bu arzularını okullarda verilecek eğitimle yerine getirme imkânı sağlanmaktadır.

1.3. Din Derslerinin Statüsü

Anayasa'nın 7. maddesinin 3. fıkrasında geçen "kamu okulları" ifadesiyle kastedilen, eyalet hükümetleri tarafından desteklenen ve eyalet hukukunca kamu okulu olarak kabul edilen devlet okulları (*Staatliche Schulen*) ve devlet okulları yerine geçen özel okullardır (*Schulen in Freier Trägerschaft*).

Anayasa'nın 7. maddesinin 3. fıkrasında geçen "mezhepsiz okullar" (*Bekennnisfreie Schulen*) ile dinî cemaatlerin kurdukları ve yönettikleri özel okullar hariç din dersi tüm ilk ve orta dereceli okullarda diğer dersler gibi zorunlu bir derstir.²⁴ Bu da din dersinin diğer derslerle eş değerde olması ve okul bitirme esnasında "mezuniyet imtihanı" (*Abschlussprüfung*) için seçilebilir bir ders olması anlamına gelmektedir.

Okulda din derslerinin Anayasa ile teminat altına alınması, Devlet'in din öğretimini okulun asli görevlerinden biri olarak kabul etmesini ve eğitim araç gereçlerinden öğretmen teminine kadar dersle ilgili bütün ihtiyaçların devlet tarafından karşılanmasını gerekli kılmaktadır.

1.4. Din Dersi Öğretmenlerinin Durumu

Yukarıda üzerinde durulan Federal Anayasa'nın 7. maddesinin 3. fıkrası, din dersi öğretmenlerinin ders vermeleri hususunu düzenlemektedir. Buna göre hiçbir öğretmen kendi

²² Bülent Uçar, "Vorwort das Symposium: Religionen in der Schule und die Bedeutung des Islamischen Religionsunterrichts", Bülent Uçar, Martina Blasberg-Kuhnke und Arnulf von Scheliha (Ed.), *Religionen in der Schule und die Bedeutung des Islamischen Religionsunterrichts* içinde (ss. 9-14), Göttingen: V & R Unipress, 2010, s. 11.

²³ "Eğitim-Bilim-Araştırma Bakanlığının din öğretimine dair yayımladığı genelge",

https://www.bmbwf.gv.at/Themen/schule/schulrecht/rs/1997-2017/2007_05.html, (12 Kasım 2019).

²⁴ Schröter, s. 18; Spriewald, s. 45; Peter Unruh, *Religionsverfassungsrecht*, Baden-Baden: Nomos Verlagsgesellschaft, 2012, ss. 251-252.

iradesi dışında din dersi vermeye zorlanamaz.²⁵ Bu husus Anayasa'nın din ve vicdan hürriyetini düzenleyen 2 ve 4. maddeleriyle yakından ilişkilidir. Çünkü din bir inanç meselesidir ve bu alanda çalışmak istemeyene saygı gösterilmesi yasal olarak mecburidir.²⁶ Başka bir deyişle öğretmenin inanmaması veya müntesibi bulunduğu mezhebin, öğrencilerinin mezhebiyle aynı olmaması ya da başka bir neden söz konusu olduğunda öğretmen, din dersini vermeye zorlanamaz.²⁷ Bu durumda kilise veya devlet din dersi öğretmeni temin etmekle görevlidir.²⁸

Anayasa'nın 7. maddesi çerçevesinde din dersi öğretmenin bir okulda mesleğini icra edebilmesi için Eyalet Eğitim Bakanlığının onayı ile birlikte ilgili dinî cemaatin onayını almak zorundadır.²⁹ Buna göre kiliseler ve dinî cemaatler açılan öğretmen kadrosuna atama yapılacağı zaman eyaletlerin Eğitim ve Kültür bakanlıklarına belirli sayıda öğretmen ismi önermekte ve ilgili makam bunların arasından birini seçip tayin etmektedir.³⁰

Katolik din dersi öğretmeni “*missio canonica*”, Protestan din dersi öğretmeni “*vocatio*”, İslam din dersi öğretmeni “*idjaza*” olarak adlandırılan yetki belgesi (icazetname) ile okullarda görev alırlar.³¹ Devlet tarafından atanan öğretmenin, inanç ilkelerine aykırı davranması durumunda ilgili kilise veya dinî cemaat, öğretmene verdiği yetkiyi geri alabilir. Zira Eyalet Eğitim Bakanlığı ve ilgili dinî cemaatin görevlendirdiği bilirkişilerin denetimi ile din dersi müfredatının eksiksiz ve pedagojik temeller doğrultusunda ilgili inancın temel prensipleriyle uygunluk içerisinde okutulması sağlanmaktadır. Aynı zamanda Almanya'da din derslerinin okullarda zorunlu olması, din dersi öğretmenlerinin yetiştirilmesini gerekli kılmış ve bu amaçla pedagoji yüksekokulları, ilahiyat fakülteleri ve üniversiteler bünyesinde din pedagojisi bölümleri açılmıştır. Böylece din dersi öğretmenleri, ilgili dinin veya inancın ilahiyat fakültelerinden ya da eğitim fakültelerinin din pedagojisi bölümlerinden mezun olanlar

²⁵ Deutscher Bundestag, ss. 15-16, bk. madde 7(3).

²⁶ Recai Doğan, “Avrupa Birliği Sürecinde Dinî Kurumlar ve Din Eğitimi: Almanya Modeli,” *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, no: 2, (2008): 20.

²⁷ Sekretariat der Staendigen Konferenz der Kultusminister der Laender in der Bundesrepublik Deutschland, *Zur Situation des Katholischen Religionsunterrichts in der Bundesrepublik Deutschland*, Berlin: Kultusministerkonferenz, 2002, ss. 19-20. Deutscher Bundestag, ss. 14-15, bk. madde 2 ve madde 4; Maddenin bu kısmı Federal Anayasa'nın 2. ve 4. maddeleriyle yakından ilişkilidir. Çünkü din bir inanç meselesidir ve kabul etmediği halde kimsenin inanmadığı bir şeyi öğretmesi istenemez.

²⁸ Sekretariat der Staendigen Konferenz der Kultusminister der Laender in der Bundesrepublik Deutschland, s. 18.

²⁹ İlçe Eğitim Müdürü (Schulraetin) ile yapılan görüşme, Mannheim: Mannheim Eğitim Müdürlüğü (Schulamt), 20 Aralık 2019.

³⁰ Sekretariat der Staendigen Konferenz der Kultusminister der Laender in der Bundesrepublik Deutschland, s. 25.

³¹ Schröter, s. 35. Myrian Dietrich, *Islamischer Religionsunterricht: Rechtliche Perspektiven*, Frankfurt a. M.: Verlag Peter Lang, 2006, s. 13. Stephan Leimgruber, “Bekennnisorientierter oder religionskundlicher islamischer Religionsunterricht?”, Bülent Uçar, Martina Blasberg-Kuhnke, Arnulf von Scheliha (Ed.), *Religionen in der Schule und die Bedeutung des Islamischen Religionsunterricht* içinde (sayfa aralığı), Göttingen: V&R unipress, 2019, 68; Gerhard Robbers, “Almanya”, *Avrupa Birliği Ülkelerinde Din-Devlet İlişkisi*, Ali Köse, Talip Küçükcan (Ed.), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2008, 60; Adnan Küçük, “AB Üyesi Bazı Ülkeler ile ABD ve Türkiye’de Din Eğitimi ve Öğretiminin Hukuki Çerçevesi”, *Liberal Düşünce*, no: 55, (2009): 72-73; “Baden-Württemberg Eyaleti Eğitim Bakanlığı Basın Duyurusu”, <https://kmbw.de/Lde/Startseite/Service/2019+09+10+Konstituierende+Sitzung+Stiftung+Sunnitischer+Schulrat/?LISTPAG E=3962652>, (9 Ekim 2019).

arasından atanmaktadır.³² Diğer branş öğretmenlerinde olduğu gibi din dersi öğretmeni de din dersinin yanında farklı bir branş dersi daha okutmakla yükümlüdür.

1.5. Din Dersi Programı ve Materyallerinin Hazırlanması

Federal Anayasa'nın 7. maddesiyle kiliselere din dersi plan, program ve kitaplarının hazırlanmasında tam bir yetki verilmiştir.³³ Kilisenin kontrol sınırları ise Devlet ile kiliseler arasında yapılan anlaşmalarla çizilmiştir. Weimar Anayasası'nın 141. maddesi de Federal Anayasa'nın 7. maddesindeki hükmü destekleyecek nitelikte olup din derslerinin çerçevesinin devletin denetimine hanel getirmemek şartıyla ilgili dinî cemaatin onayı ile belirlenmesini hükme bağlamıştır.³⁴

Din dersleri ile ilgili Alman Anayasası'nda yer alan hükümleri açıkladıktan sonra belirtmelidir ki federatif bir yönetim sistemine sahip olan Almanya'da din öğretimiyle ilgili Federal Anayasa hükümleri, eyalet yasalarında ve okul kanunlarında belirleyici olmakla birlikte yorum ve uygulamada eyaletlere göre farklılıklar gösterebilmektedir. Diğer bir deyişle Almanya'da din öğretimi, Federal Anayasa ile devlet tarafından garanti altına alınırken din derslerinin tasarlanmasına ilişkin diğer muayyen düzenlemeler, kısmen ilgili Eyalet Anayasasında, Okul Yasasında ve Eyalet Eğitim Bakanlığı yönetmeliklerinde ve yönergelerinde mevcuttur. Bu bilgiler doğrultusunda bir örnek olarak Hessen Eyaleti Eğitim ve Kültür Bakanlığının (*Kultusministerium des Landes Hessen*) konumuzla ilgili kapsamlı hükümler içeren din derslerine dair genelgesini incelemek yararlı olacaktır. Bu bağlamda:

“Din dersi, Anayasa'nın 7. maddesi ve Hessen Eyalet Anayasası'nın 57. maddesi ile Hessen Eyaleti Okul Kanunu'nun 8. maddesi gereği düzenli bir ders alanıdır. Bu ders kilise veya dinî cemaatin inanç esasına göre düzenlenmektedir. Din dersi, bir mezhebe veya dinî cemaate mensup en az 8 öğrencinin bulunması durumunda verilebilir. Organize ve ulaşım imkânları varsa farklı okullardan öğrenciler için de bir ders açılabilir. Eğer bahsedilen sayıya ulaşamazsa kiliseler ve dinî cemaatler her şeyleri kendilerine ait olmak üzere bir din dersi açabilirler. Bunu açmak için başvurmaları durumunda okul yönetimi gerekli imkânları hazırlamak durumundadır. Böyle bir ders de din dersi olarak kabul edilebilir. Düzenli bir ders alanı olarak din dersi ne öğrencilerin ilgisinin ve dikkatinin azaldığı ders saatlerine konulabilir ne de diğer derslerde olmayan kısaltmalara maruz bırakılabilir. Öğretim planları, çerçeve esasları, ders kitapları ve öğrenme araç gereçleri hariç diğer öğretim ve öğrenme materyalleri kiliselerle ve dinî cemaatlerle anlaşarak belirlenir. Bu dersi; devlet sınavıyla bu dersi verebileceklerini ispatlamış öğretmenler, din adamları, kilise veya dinî cemaatlerin din

³² Sekretariat der Staendigen Konferenz der Kultusminister der Laender in der Bundesrepublik Deutschland, ss. 23-24.

³³ Deutscher Bundestag, ss. 15-16, bk. madde 7(3). İrfan Başkurt, *Federal Almanya'da Din Eğitimi*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1995, s. 45.

³⁴ Dietrich, s. 13. Deutscher Bundestag, s. 126. Leimgruber, s. 67.

adamı seviyesindeki görevlileri ya da kilise veya dinî cemaatlerin kendi şartları içinde eğitip icazet verdiği kişiler okutabilir.”³⁵

Görüldüğü gibi Hessen eyaletinde okullardaki din dersleri, kilise veya dinî cemaatin inanç esasına göre organize edilen zorunlu bir branş dersi olarak kabul edilmektedir. Keza okullarda verimli bir din dersi için hem Eyalet Eğitim Bakanlığının sorumlulukları hem de kilise ve dinî cemaate düşen görevler sıralanmıştır. Bu arada Federal Anayasa'nın 7. maddesinde yer alan hükümlerden farklı olarak aynı inanışa sahip gerekli öğrenci katılım sayısına ulaşamaması durumunda tüm masrafları ilgili kilise ve dinî cemaatin karşılaması şartı ile okullarda din dersi düzenleyebilme hakkı tanınmıştır. Yine Federal Anayasa'nın 7. maddesinde yer alan din dersi öğretmenleri meselesine açıklık getirilerek kilise veya dinî cemaatin din adamı seviyesindeki görevlileri ile kilise veya dinî cemaatin bünyesinde eğitim almış ve icazet verilmiş kişilerin de okullarda din dersi öğretmeni olabileceği hükme bağlanmıştır. Hessen eyaletinde din dersleriyle ilgili uygulamalara yer veren yasal düzenlemeler incelendiğinde Federal Anayasa'nın 7. maddesinde yer alan temel hükümlere göre genel bir uyum ve uygunluk gözlemlendiği vurgulanmalıdır.³⁶

Almanya'daki din dersine dair yasal çerçeve koşulları incelendikten sonra aşağıda Almanya'daki dinî cemaatlerin kuruluş ve faaliyetlerinin dayandığı hukuki temeller ortaya konulacaktır. Zira Almanya'da din öğretimi meselesine dair okullarda verilen din eğitimi, dinî cemaatlere yönelik düzenlenen kamusal din özgürlüğü veya diğer bir deyişle dinî cemaatlere tanınan hukuki statüler ile doğrudan ilintilidir.

2. Almanya'da Dinî Cemaatlerin Hukuki Statüleri

Alman hukuk sisteminde dinlerle ilgili düzenlemeler dinî cemaatlerin sosyolojik durumlarına göre yapılmaktadır. Buna göre okullarda bir grubun inandığı dinin öğretiminin yapılabilmesi için o grubun Anayasa'ya uygun olarak dinî cemaat hüviyeti kazanmış olması gerekmektedir. Bu dinî cemaatin aynı zamanda dersin muhtevasını ve hedeflerini belirlemede söz sahibi olması ve öğretmenlerin eğitiminden sorumlu olması sebebiyle belirli bir öğretiyeye sahip olması da şarttır.

Almanya'da din öğretimine dair Anayasa hükümleri *Weimar Anayasası*'ndan alındığı gibi dinî cemaatlerle ilgili hükümler de *Weimar Anayasası*'ndan alınmıştır. Bu bağlamda kilise

³⁵ “Erlass des Hessischen Kultusministeriums über den Religionsunterricht an öffentlichen Schulen 2015”, <http://www.konfessionelle-kooperation.info/wp-content/uploads/2019/04/Erlass-Hessen.pdf>, (8 Ağustos 2019).

³⁶ Georg Manten, *Erlass des Hessischen Kultusministeriums über den Religionsunterricht an öffentlichen Schulen*, Wiesbaden: Hessisches Kultusministerium, 2020, 2-3.

ve dinî cemaatlerin federatif devlet sınırları içerisinde nasıl bir hareket alanına sahip olduklarını anlamak için Federal Anayasa'nın dinî cemaatlerle ilgili hak ve hürriyetleri düzenleyen “*Din ve Dinî Cemaatler*” başlıklı 140. maddesine bakmak gerekir. Bu madde altında; “*11 Ağustos 1919 Tarihli Alman İmparatorluğu Anayasası'ndan Alıntı*” açıklamasıyla Weimar Anayasası'nın 136, 137, 138, 139 ve 141. maddeleri şöyle sıralanmıştır:

136. madde: “Medeni ve siyasi hak ve ödevler, ne din özgürlüğünün icrasına bağlıdır ne de bu nedenle kısıtlanabilirler. Medeni ve siyasi haklardan yararlanma ve kamu görevlerine giriş, dinî inanca bağlı değildir. Hiç kimse dinî inancını açıklamakla yükümlü değildir. Resmî makamlar ancak kişi için hak ve ödevlerin icrası ya da yasayla öngörülen bir istatistiğin yapılması gerektiği ölçüde dinî bir kuruma üyelik konusunda soru sorma hakkına sahiptir. Hiç kimse bir kilise ibadetine, törenine ya da dinî bir ibadete katılmaya veya dinî bir yemin şeklini kullanmaya zorlanamaz.”

137. madde: “Devlet kilisesi yoktur. Dinî cemaatler oluşturma hakkı teminat altına alınır. Dinî cemaatlerin birleşmeleri, devlet sınırları içerisinde hiçbir sınırlamaya tâbi değildir. Her dinî cemaat, kendi işlerini herkes için geçerli olan kanunlar çerçevesinde bağımsız olarak düzenler ve yönetir. Görevlilerini devlet veya belediyelerin iştiraki olmaksızın tayin eder. Halen kamu hukuku kuruluşu niteliğinde olan dinî cemaatler, bu hüviyetini muhafaza ederler. Kuruluş ve üye sayılarına göre devamlılık gösteren diğer dinî cemaatlere de talepleri üzerine aynı haklar tanınır. Kamu hukuku kuruluşu niteliğindeki dinî cemaatler, bölgesel vergi listeleri üzerinden eyalet kanunlarındaki hükümler ölçüsünde vergi toplama hakkına sahiptirler. Belirli bir dünya görüşünü ortaklaşa takip etmeyi kendilerine görev edinmiş derneklere de dinî cemaatler gibi muamele olunur.”

138. madde: “Devletin kanuna, sözleşmelere ya da özel belgelere dayanarak dinî cemaatlere yaptığı yardımlar, eyalet yasama organlarının bu konuda yeni düzenlemeler yapması hâlinde sona erer. Devlet, bu konuda temel hükümler koyar. Dinî cemaat ve derneklerin kurum ve vakıfları ile ibadet, eğitim ve hayır maksadına yönelik diğer mal varlıklarındaki mülkiyet ve diğer hakları teminat altındadır.”

139. madde: “Pazar günü ve devletçe kabul edilmiş diğer tatil günleri, bedeni ve ruhi dinlenme günleri olarak yasayla korunmaya devam edecektir.”

141. madde: “Orduda, hastanelerde, cezaevlerinde ve diğer kamu hukuku kuruluşlarında ibadet ve maneviyat takviyesine ihtiyaç mevcut olduğu sürece dinî cemaatlere gerekli dinî işlemlerin yapılması hususunda izin verilmelidir. Bu arada her türlü zorlamadan kaçınılmalıdır.”³⁷

Yukarıda ortaya konan maddelerden anlaşılacağı üzere Almanya'nın Anayasa'da tanımlanmış resmî bir dini yoktur ve ilke olarak dinin özgürce yaşanmasını garanti altına almak maksadıyla tek bir din, mezhep ya da herhangi bir dünya görüşü benimsenmemiştir. Aynı zamanda dine karşı sergilediği tarafsızlık, eşitlik, hoşgörü prensipleri gereğince Devlet ve dinî cemaatler arasında olumlu anlamda “ayrılık içinde iş birliği” söz konusudur. Zira Anayasa'nın 140. maddesinde yer alan hükümler, Katolik ve Protestan kiliselerinin faaliyetlerini

³⁷ Deutscher Bundestag, s. 124.

düzenlemek üzere yasalaşmıştır.³⁸ Bu doğrultuda Devlet'in, dine ilişkin meselelerde kilise veya dinî cemaatleri muhatap aldığını söyleyebiliriz.³⁹

Eyalet anayasalarında da “İnsan ve Devlet” (*Mensch und Staat*) ilişkilerini düzenleyen bölümden hemen sonra gelen ikinci ana başlık altında “Din ve Dinî Cemaatler” (*Religion und Religionsgemeinschaften*) kısmında din, dinî hayat, vicdan ve fikir hürriyeti ile ilgili Federal Anayasa'da sınırları çizilen temel hak ve hürriyetlerin geniş bir şekilde izah edildiği ve Almanya'nın söz konusu şartların yerine getirilmesi koşuluyla tüm inançlara hukuki bir statü tanıdığı ve bunu etraflıca ortaya koyduğu anlaşılmaktadır.⁴⁰

Almanya'da dinî cemaatler Medeni Kanun'a göre dernek vb. sivil toplum kuruluşları oluşturarak yasal statü kazanmaktadır. Dinî cemaatlerin tanınması konusunda herhangi bir standart prosedür uygulanmamaktadır. Başka bir deyişle Federal Anayasa, dinî cemaatlere belirli bir hukuki organize şekli şart koşmamaktadır.⁴¹ Bununla birlikte Weimar Anayasası'nın 137. maddesi hükmü çerçevesince dinî cemaatlerin, dernek kurmalarında hiçbir sınırlamaya tâbi tutulamayacakları güvence altına alınmıştır.

Buna göre her dinî cemaat kendi iç işlerini hiçbir müdahale olmaksızın kanunlar çerçevesinde bağımsız olarak düzenleyip yürütebilmektedir.⁴² Burada sözü edilen bağımsızlık hakkı yasalara aykırı olarak kullanılamaz. Bu çerçevede mali ve idari her türlü karar ve işlemlerinde bağımsız olan dinî cemaat, din öğretimi içeriğini de kendisi belirleyebilir, teşkilatında görevlendireceği kişileri kendisi seçebilir, din hizmetlerini kendisi tasarlayabilir, vakıf/bağış gibi hizmetleri istediği şekilde düzenleyebilir; işçi-işveren ilişkilerini kendi kurallarına göre gerçekleştirebilir, kendisine ait bazı verileri de isterse gizleyebilir.⁴³ Dinî cemaatler hukuki manada ya Medeni Kanun çerçevesinde ya da Kamu Hukuku çerçevesinde organize olurlar.⁴⁴ Kamu Hukukuna göre tüzel kişilik statüsü (*Status der Körperschaft des öffentlichen Rechts*) kazanan dinî cemaatler aynı zamanda Medeni Hukuk statülerini de muhafaza etmektedirler.

³⁸ Folker Doedens, “Hamburger Modell: Religionsunterricht für alle”, Andre Ritter, Hans Christoph Gossmann (Ed.), *Interreligiöse Begegnungen: Ein Lernbuch für Schule und Gemeinde* içinde (30-54), Hamburg: E.B. Verlag, 2000, 30-54.

³⁹ Peter Unruh, *Religionsverfassungsrecht*, Baden-Baden: Nomos Verlagsgesellschaft, 2012, 94-95.

⁴⁰ Landeszentrale für politische Bildung Baden-Württemberg, *Verfassung des Landes Baden-Württemberg vom 11. November 1953*, Stuttgart: Landtag von Baden-Württemberg, 1953, 114-115, bk. madde 1-10.

⁴¹ *Bundesverwaltungsgericht*, 05.02.1991 BVerfGE 83, 341 - 362 Kararnamesi, Münster: Ober Verwaltungsgericht Münster, 2005, 2 BvR 263/86 Bahai Gemeinde.

⁴² Spriewald, s. 36. Deutscher Bundestag, s. 125, bk. madde 137(3).

⁴³ Axel Freiherr von Campenhausen, Heinrich de Wall, *Staatskirchenrecht-Eine systematische Darstellung des Religionsverfassungsrechts in Deutschland und Europa*, München: Verlag C.H. Beck, 2006, 101. Unruh, “*Religionsverfassungsrecht*”, 101-113. Gerhard Robbers, s. 45.

⁴⁴ Deutscher Bundestag, s. 125, bk. madde 137(4)-(5)

Günümüzde Almanya’da bir cemaatin kamu tüzel kişiliğine sahip dinî cemaat sayılabilmesi için mahkeme kararı gerekmektedir. Bunun için de bu cemaatin Federal Devlet’e başvurması ve Federal Devlet’in, bu cemaatin dinî cemaat olarak organize olup olmadığına, varlığını devam ettirme gücüne sahip bulunup bulunmadığına, üye sayısı vb. potansiyeline bakarak bu statüyü onaylaması gerekmektedir.⁴⁵

Kamu tüzel kişilik statüsü için gerekli şartlar Federal Anayasa’nın 140. maddesinde (Weimar Anayasası’nın 137. maddesiyle bağlantılı olarak) sıralanmış olmakla birlikte bazı belirsizliklerin olduğu da ifade edilmelidir. Bu belirsizlikler özellikle var oluş süresi, üyelik sayısı, üyelik şartları ve tüzüğün içeriği konularında ortaya çıkmaktadır.

Genel olarak uygulamada gerekli üye sayısının 10.000 ile 80.000 arasında olması gerektiği ifade edilse de bazı uygulamalardan yola çıkıldığında, örneğin Kuzey Ren-Vestfalya eyaletinde Adventistlerin 5.300 üye sayısı ile dinî cemaat statüsü kazanmış olduğu görülmektedir.⁴⁶

Bunun yanı sıra Federal Anayasa ile Weimar Anayasası’na göre tüzel kişilik haklarına sahip olan bütün dinî cemaatlerin tüzel kişiliklerini sürdürebilecekleri öngörülmüştür. Bu bağlamda Almanya’da Federal Anayasa’nın 140. maddesine göre Roma-Katolik Kilisesi, Protestan Kilisesi ve Yahudi Kültür Toplulukları tüzel kişiliklerini sürdürebilmektedirler. Ayrıca Federal Anayasa’nın kabulünden sonra büyük kiliselerden başka diğer dinî cemaatler olan küçük Hristiyan toplulukları da Almanya’nın bir veya daha fazla eyaletinde resmen tanınmışlardır. Böylelikle kamu hukukundaki konumlarını sürdürme hakkını elde eden Yahudi cemaati dışındaki kamu tüzel kişiliği olarak tanınan dinî cemaatlerin çoğunun Hristiyan dinî cemaatler olduğu görülür.⁴⁷

Medeni Kanun çerçevesinde statü edinen dinî cemaatlere göre kamu tüzel kişiliğine sahip dinî cemaatler çok daha fazla hak ve imtiyaza sahip olmaktadır.⁴⁸ Zira dinî cemaatlere sunulan pek çok hak ve imtiyaz, bahse konu olan kamu tüzel kişilik statüsü ile doğrudan ilişkilidir. Bu statü, onlara vergi toplama; kamusal nitelikte toplu sözleşmeler yapabilme; sosyal

⁴⁵ Recai Doğan, 174-176.

⁴⁶ Halise Kader Zengin, “Almanya’da İslam Din Öğretimi Modelleri: Bavyera Eyaleti Örneği”, *Yayımlanmamış Doktora Tezi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007, s. 9.

⁴⁷ Recai Doğan, 4. “Religions- und Weltanschauungsgemeinschaften”, <https://www.personenstandsrecht.de/Webs/PERS/DE/informationen/religionsgemeinschaften/religionsgemeinschaften-node.html>, (12 Aralık 2019).

⁴⁸ Stefan Muckel, “Muslimische Religionsgemeinschaften als Körperschaften des öffentlichen Rechts”, Peter Antes, Rauf Ceylan (Ed.), *Muslimen in Deutschland; Historische Bestandsaufnahme, aktuelle Entwicklungen und zukünftige Forschungsfragen* içinde (77-114), Wiesbaden: Springer VS, 2017, 79; Christoph Gröpl, Kay Windthorst, Christian von Coelln, *Studienkommentar-Grundgesetz*, München: C.H.Beck Verlag, 2013, 757.

yardımları organizasyonları düzenleyebilme; belli vergi istisnaları ve kolaylıklarından yararlanabilme; kamu kurum ve kuruluşlarında örneğin cezaevi, ordu, hastane, huzurevi, okullar ve bakım evlerinde dinî hizmet sunabilme ve din görevlisi atama imkânı tanımaktadır.⁴⁹

Dinî cemaatin görevleri arasında sıralanan din dersinin okullarda uygulanması talebinde bulunma ve ders içeriğini belirleme vazifesini yerine getirmek maksadıyla kamu tüzel kişiliği statüsünü haiz olmanın standart bir prosedür olarak öne sürülmesi tartışılabilirken⁵⁰, 2005 yılında Federal İdari Mahkemesince verilen karar neticesinde bu konu belirli şartlara bağlanmıştır.⁵¹ Buna göre: Kamu hukukunda yasal bir konuma sahip olmayan dinî cemaatler; Weimar Anayasası'nın 137. maddesi hükmüne göre devamlılık göstermesi, belirli üye sayısına ulaşmış olması, tüzüğünün yasalara uygun olması, homojen bir yapı sergilemesi hâlinde okullarda din dersi düzenleme hakkına sahip olabilecektir. Böylelikle mahkeme kararı ile sadece dinî cemaat statüsü elde eden dinî veya dünyevi inanç toplulukları, kamu tüzel kişilik statüsüne mahkeme kararı ile sahip olmadan okullarda kendi inançları doğrultusunda din dersi düzenleme hakkına erişmiştir.

Almanya'da din dersleri ile dinî cemaatlerin hukuki yapısı böylece ortaya konulduktan sonra bu bağlamda İslam din derslerinin durumu incelenebilir.

3. Almanya'da İslam Din Dersleri

Almanya'da genelde eğitim-öğretim, özelde ise din öğretimi uygulamalarının eyaletlerin yetki alanına girdiğini burada hatırlamak gerekir. Almanya federal devlet yapısı gereği, yerel yönetimi ilgilendiren konuların düzenleme yetkisi eyalet idarelerine devredilmiştir.⁵² Böylelikle yürütme, yasama ve yargı özerkliğine sahip eyaletler; Federal Anayasa'nın 70. maddesine göre okul ve öğretim politikası belirlemede özgür bırakılmıştır. Kültür ve eğitim alanlarındaki egemenliğin eyaletlere haiz olduğu bu sistemde eyaletler arasındaki uygulamalarda bazı farklılıklar olsa da genelde bir uyum gözlemlenmektedir.⁵³

⁴⁹ Hüdaî Şencan, *Bazı Avrupa ülkelerinde Din ve Devlet İlişkisi* (Ankara: TBMM Araştırma Merkezi, 2011), 7; Peter Unruh, *Religionsverfassungsrecht*, Baden-Baden: Nomos Verlagsgesellschaft, 2011, 94-95.

⁵⁰ Unruh, "Religionsverfassungsrecht", 264.

⁵¹ Ulf Haesler, "Rahmenbedingungen und Gestaltungsmöglichkeiten für die Einrichtung islamischen Religionsunterrichts", *Zeitschrift für Altorientalische und Biblische Rechtsgeschichte*, no: 6, (2000): 262; Bundesverwaltungsgericht, 23.02.2005 BVerwG 6 C 2.04 Kararnamesi (Münster: Ober Verwaltungsgericht Münster, 2005), ECLI:DE:BVerwG:2005:23032005U6C2.04.0.

⁵² Klaus Gebauer, "Müslüman Öğrencilerin Alman Okullarındaki Din Eğitimi", *Din Öğretimi ve Eğitimi Semineri*, Nisan 1988, (Ankara: 1991), 76.

⁵³ Uçar, 2010, s. 9.

Almanya’da ilkokul birinci sınıftan itibaren lise son sınıfa kadar tüm kademelerde yerini alan din dersleri, eyalet eğitim bakanlıklarınca yapılan düzenlemelere göre bazı eyaletlerde haftada iki, bazılarında üç saat olarak verilmektedir. Haftalık tüm derslerin ilkokullarda 19-28 saat, ortaöğretim kurumlarında ise 28-30 saat olduğu düşünülürse tüm dersler içinde din derslerinin oranının ortalama %10 civarında olduğu söylenebilir.⁵⁴ Diğer derslerde olduğu gibi bu derslerde de sınav yapılmakta ve verilen not, sınıf geçme ve kalmada belirleyici olmaktadır.

Almanya’da mezhepsel Protestan ve Katolik din dersleri, tüm eyaletlerin ilköğretim ve ortaöğretim okul kademelerinde yaygın olarak okutulmaktadır. Ayrıca Almanya’nın din-devlet ilişkisinin tarihsel süreci içerisinde gelişen ve mezhepsel olmayan bazı din dersi modellerinin de uygulandığı görülmektedir. Bunlar *Hamburg* eyaletinde uygulanan *dinler arası din dersi modeli* doğrultusunda düzenlenmiş “*Herkes için din dersi (Religionsunterricht für alle)*”; *Brandenburg* eyaletindeki “*Yaşam bilgisi ve kültürü-ahlak-din bilgisi dersi (Lebensgestaltung-Ethik-Religionskunde)*”; *Berlin, Bremen ve Bavyera* eyaletlerinde okutulan “*Hristiyan temeline dayalı İncil tarihi dersi (Unterricht in Biblischer Geschichte auf allgemein christlicher Grundlage)*”dir.⁵⁵ Aynı zamanda mezhepsel (inanca dayalı/mezhebe bağlı) Protestan ve Katolik din derslerine katılmak istemeyen öğrencilere bazı eyaletlerde din dersi statüsünde alternatif bir ders sunulmaktadır. Dolayısıyla okulda verilen mevcut din dersine girmek istemeyen öğrencilerin ilgili alternatif derslere katılmaları zorunlu tutulmaktadır. Bu derslerin eyaletlere göre “*Ahlâk dersi (Ethikunterricht)*”, “*Felsefe dersi (Praktische Philosophie)*”, “*Değerler ve normlar dersi (Unterricht über Werte und Normen)*” olarak farklı isimlerle okutulduğu görülmektedir. Derslerin içeriğinde anayasa, insan hakları, ahlaki değerler doğrultusunda karar verme ve yeteneklerini geliştirme gibi toplumsal ve sosyal meseleler tartışılmaktadır.⁵⁶

Almanya’da nüfus olarak Protestan ve Katolik inancından sonra en kalabalık dinî inancı Müslümanların temsil ettiği görülmektedir. Zira Bugün Almanya’nın demografik yapısı incelendiğinde 1,48 milyon civarında Türk⁵⁷ ve 5 milyon civarında Müslüman nüfusun olduğu tespit edilmiştir. Aynı zamanda Almanya’daki okullarda okuyan Müslüman öğrenci sayısının

⁵⁴ İbrahim Turan, *Avrupa Birliği Sürecinde Türkiye’de Din Eğitimi Politikaları*, İstanbul: İz Yayıncılık, 2013, 149-150.

⁵⁵ Sekretariat der Staendigen Konferenz der Kultusminister der Laender in der Bundesrepublik Deutschland, 6. Christian Grethlein, *Fachdidaktik Religion*, Göttingen: Vandenhoeck&Ruprecht, 2005, 69-70.

⁵⁶ İrfan Başkurt, “Almanya’da Din Eğitimi,” *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, no: 4, (2012): ss. 127-128.

⁵⁷ Bundesministerium des Innern für Bau und Heimat, *Migrationsbericht der Bundesregierung*, Nürnberg: Bundesamt für Migration und Flüchtlinge, 2018, s. 174.

700 bin ila 800 bin civarında olduğu öngörülmektedir⁵⁸ ve bu öğrencilerin yaklaşık %76'sı okullarda İslam din dersinin verilmesi yönünde talepte bulunuyorlar.⁵⁹ Müslüman öğrencilerin %63'ü ise Türk kökenlidir.⁶⁰

Almanya'nın demografik yapısı içerisinde Müslümanların sahip olduğu önemli konuma istinaden bu başlık altında Almanya'da uygulanan mevcut İslam din dersi modelleri ortaya konacaktır. Belirtilmelidir ki Almanya'daki eyaletlerde İslam din dersi uygulamalarına dair temelde dört ders modeli mevcuttur: (1) İslam kültürü dersi (Islamische Unterweisung), (2) İslam bilgisi dersi (Islamkunde), (3) Pilot ders uygulaması olarak mezhepsel (inanca dayalı) İslam dersi (Islam Unterricht veya Islamischen Religionsunterricht), (4) Federal Anayasa'nın 7(3) maddesine uygun düzenlenen, olağan branş dersi kapsamında uygulanan İslam din dersi (Islamischer Religionsunterricht). Ayrıca İslam din dersine dair hiçbir ders modelinin uygulanmadığı eyaletlerin de mevcut olduğu belirtilmelidir.

İslam din dersinin Almanya'daki tarihsel serüveni yakından incelendiğinde 1960'lı yılların başında geçici işçi olarak Almanya'ya göç eden Müslüman nüfusun burada yerleşik hayata geçmesi üzerine Almanya'daki okullarda Federal Anayasa'ya uygun bir din dersinin Müslüman öğrencilerin inançlarına göre verilmesi hususunun ancak 1970'li yıllarda hem siyaset hem eğitim camiasında gündeme getirildiği görülmektedir. Almanya'da İslam din dersi uygulamalarına yönelik tartışmalar, görüşmeler ve ilk somut adımlar ise 1980'li yıllardan itibaren atılmaya başlanmıştır.

Müslüman öğrencilere yönelik bir İslam din dersinin uygulanması için ilk resmî talep, Kuzey Ren- Vestfalya eyaletindeki Dünya İslam Konseyinin (Islamisches Weltkongress) temsilcisi olan, Boşnak kökenli Alman Müslüman M. Salih Abdullah tarafından gerçekleştirilmiştir.⁶¹ Konsey, o dönemde Müslüman öğrenciler ile velilere yapmış olduğu anket çalışması raporunu, Kuzey Ren-Vestfalya eyaleti Eğitim Bakanlığına iletmıştır. Bunun akabinde ankete göre okullarda kendi inançlarına yönelik bir din dersinin okutulmasından yana olan talebin karşılanması için Dr. Klaus Gebauer görevlendirilmiştir. Böylelikle Dr. Klaus Gebauer öncülüğünde hem Müslüman olan hem de Müslüman olmayan çeşitli kurum ve şahısların yer aldığı bir komisyon oluşturulmuştur. İslam din dersi için yapılan komisyon

⁵⁸ Rauf Ceylan, *Cultural Time Lag: Moscheekatechese und islamischer Religionsunterricht im Kontext von Saekularisierung*, Wiesbaden: Springer VS, 2014, s. 154.

⁵⁹ Haug, Sonja, Stephanie Müssig ve Anja Stichs, *Muslimisches Leben in Deutschland*, Nürnberg: Bundesamt für Migration und Flüchtlinge, 2009, ss. 329-330.

⁶⁰ Haug, Müssig ve Stichs, s. 322.

⁶¹ Yaşar Sarıkaya, "Almanya'da İslam Din Dersi: Talepler, Uygulamalar, Tartışmalar", *Diyanet İşleri Başkanlığı Dinî Yayınlar Dairesi Başkanlığı*, Vol. 44, no: 1, (2008), 132.

çalışmaları neticesinde okullardaki Müslüman öğrenciler için bir din dersi müfredatı tasarlanmıştır.

Almanya’da İslam din dersi talebini karşılamak maksadıyla ilk olarak “Ana dil dersi kapsamında İslam kültürü dersi (muttersprachlicher Ergänzungsunterricht) (Islamische Unterweisung)” adı altında bir ders modeli uygulanmaya başlanmıştır. Kuzey Ren-Vestfalya’daki ilkokullardan başlayarak, 1986/87 eğitim-öğretim yılında okutulan bu ders modelinin daha sonra farklı eyaletlerde de uygulandığı görülür. İslam kültürü dersi, bağımsız, olağan bir branş dersi olmaktan ziyade Türkçe ana dil dersi kapsamında verilen bir ders olmuştur. Bu nedenle sadece bilgi vermeye yönelik olup uygulama amacı ve imkânı olmayan bir ders modeli olmaktan öteye gidememiştir.⁶² Ders dili öğrencilerin etnik profili dikkate alınarak Türkçe olmuştur ve Almanya’daki Türk konsoloslukları eliyle Türkiye’den getirilen öğretmenler tarafından verilmiştir. Bu ders kapsamında öğretmenlik için aranan şart olarak, herhangi bir branşta Türkiye’de öğretmenlik eğitimi almış olmak yeterli görülmüştür. Herhangi bir ilahiyat veya eğitim fakültelerinin Din Pedagojisi bölümünden eğitim görmemiş hatta dinî hassasiyetten uzak bazı Türk öğretmenler Almanya’da hizmet içi eğitim veya seminerlere tâbi tutularak Türk öğrencilere din kültürü dersi verebilmekteydi.

Daha sonraki yıllarda Müslüman öğrenciler için aynı ders modeli Alman dilinde ve ana dil dersi dışında “İslam bilgisi dersi (Islamkunde)” adı altında bağımsız bir ders olarak geliştirilmiştir.⁶³ Türkçe dersi veya Almanya’da İslam Bilimi ile Oryantalistik Bölümü mezunu öğretmenler tarafından verilen bu ders, yine mezhepsel (inanca dayalı) olmayan din dersi modeli statüsündedir. Nitekim ders içerikleri İslam dernekleriyle dayanışmalı olarak yetkili bakanlıklar tarafından düzenlenmiştir fakat dersler İslam dernekleriyle yeterli iş birliği yapılmaması sebebiyle tamamen devletin sorumluluğu altında yürütülmüştür.⁶⁴ Bu nedenle derste İslam inancı hakkında sadece tarafsız bilgiler verilerek açık bir şekilde görüş ifade edilen tartışmaların yapılmasına olanak sağlanır.⁶⁵

Almanya’da Bavyera, Baden-Württemberg, Schleswig-Holstein, Saarland ve Rheinland-Pfalz eyaletlerindeki okullarda ise “İslam dersi (Islam Unterricht)” adı altında

⁶² Sarıkaya, ss. 15-16.

⁶³ Rebecca Ahrens, *Islamischer Religionsunterricht in öffentlichen Schulen als multifaktorielle Problematik und Chance*, Münster: Verlag Haus Monsenstein und Vannerdat, 2012, s. 56; Spriewald, s. 234.

⁶⁴ Osnabrück Üniversitesi, Din Eğitimi ve Manevi Rehber Öğretim Görevlisi ve Duisburg DITIB Merkez Camii Fahri Eğitmeni- “Almanya Genelinde ve Hessen Eyaletinde Hristiyan ve İslam Din Dersleri”, Duisburg: 17 Ekim 2019; “*Religion an Schulen: Islamischer Religionsunterricht in Deutschland*,” https://mediendienstintegration.de/fileadmin/Dateien/MDI_Informationspapier_islamischer_Religionsunterricht_April_2018, (9 Mayıs 2019).

⁶⁵ Bock, s. 6.

bağımsız bir ders okutulmaktadır.⁶⁶ Bu ders modelinde amaç başlangıçta Müslüman cemaat temsilcileri ile birlikte mezhepsel İslam dersinin geliştirilmesi ve verilmesini planlamak olmuştur da daha sonraki aşamada Müslüman cemaat temsilcileri aşılarak Almanya’da yaşayan Müslüman çocuklara İslam inancı ve davranışlarının öğretilmesi ve aktarılması ötesine gidilememiştir.⁶⁷ Bu din dersi modeli için eyaletlerin eğitim bakanlıkları başlangıçta hem Müslüman hem de Hristiyan teolog, uzman ve çeşitli kilise ve birlik temsilcilerinden kişilerin bir araya geldiği danışma kurulu veya yuvarlak masa olarak adlandırılan bir komisyon oluşturmuştur.⁶⁸ Bu komisyon; ders içeriklerinin belirlenmesi, dersi verecek öğretmenlerin seçimi, ders kitaplarının düzenlenmesi gibi konularda dinî cemaatler adına kararlar almakla görevlendirilmiştir.⁶⁹

İslam dersi, Rheinland-Pfalz eyaletinde ilk defa 2004 yılında⁷⁰ Hristiyan-İslam Müzakere Grubu Ludwigshafen (Christlich-Islamische Gesprächskreis Ludwigshafen-CIG) ve İslamî Kadın Eğitim Merkezi Ludwigshafen (Islamische Frauenbildungsstätte Ludwigshafen-IGRA e.V.), Worms Aile Birliği (Elternverein Worms e.V.) ve Mainz Müslümanları Çalışma Grubu (Arbeitskreis Mainzer Muslime e.V.-AKMM) gibi çeşitli yerel birlikleri kapsayan danışma kurulu (Beirat) ile yapılan iş birliği neticesinde okullarda okutulmaya başlanmıştır.⁷¹ Baden-Württemberg eyaletinde ise ilk defa 2006 yılında okullarda verilmeye başlandığı görülür.⁷² Burada Eyalet Eğitim Bakanlığının muhatap partneri olarak Diyanet İşleri Türk İslam Birliği (DITIB-Türkisch Islamische Union der Anstalt für Religion e.V.), Baden-Württemberg İslam Topluluğu (Islamische Glaubensgemeinschaft Baden Württemberg-IGBW e.V) gibi İslamî federasyonların temsil ettiği bir kurul görev yapmaktadır.⁷³ Saarland bu ders modelini

⁶⁶ Ahrens, s. 56; Spriewald, s. 234.

⁶⁷ Andreas Obemann, “Gemeinsames Lernen für den Religionsunterricht?: Überlegungen zur gesellschaftlichen und didaktischen Notwendigkeit interreligiöser Lehrerfortbildungen”, Bülent Uçar (Ed.), *Die Rolle der Religion im Integrationsprozess: Die deutsche Islamdebatte* içinde (ss. 557-578), Frankfurt am Main: Verlag Peter Lang, 2010, s. 557.

⁶⁸ Osnabrück Üniversitesi, “Almanya Genelinde ve Hessen Eyaletinde Hristiyan ve İslam Din Dersleri”, 17 Ekim 2019.

⁶⁹ Birgit Vaeth, “Islamischer Religionsunterricht an staatlichen Schulen-Zwei Modell projekte zu seiner Etablierung in Niedersachsen”, Stefan Reichmuth, Mark Bodenstern, Michael Kiefer, Birgit Vaeth (Ed.), *Staatlicher Islamunterricht in Deutschland: Die Modelle in NRW und Niedersachsen im Vergleich* içinde (ss. 69-82), Berlin: Verlag Lit, 2006, s.73; Heidemarie Ballasch, “Islamischer Religionsunterricht-Praxisbericht im Schulversuch in Niedersachsen”, Christine Langenfeld, Volker Lipp, Irene Schneider (Ed.), *Islamische Religionsgemeinschaften und islamischer Religionsunterricht: Probleme und Perspektiven* içinde (ss. 73-78), Göttingen: Universitätsdrucke Göttingen, 2005, s. 74.

⁷⁰ “Erprobungen zum Islamischen Religionsunterricht,” <https://religion.bildung-rp.de/islamischer-religionsunterricht/erprobungen.html> , (3 Ekim 2019).

⁷¹ “Islamischer Religionsunterricht”, <https://dokumente.landtag.rlp.de/landtag/drucksachen/7442-17.pdf>, (30 Temmuz 2020).

⁷² Havva Engin, “Die Institutionalisierung des Islams an staatlichen und nicht staatlichen Bildungseinrichtungen”, Mathias Rohe, Havva Engin, Mouhanad Khorchide, Ömer Özsoy, Hansjörg Schmid (Ed.), *Handbuch Christentum und Islam in Deutschland: Grundlagen, Erfahrungen und Perspektiven des Zusammenlebens* içinde (ss. 369-391), Freiburg im Breisgau: Herder Verlag, 2015, s. 372.

⁷³ “Ethikunterricht künftig ab Klasse 5”, <https://www.badenwuerttemberg.de/de/service/presse/pressemitteilung/pid/ethikunterricht-kuenftig-abklasse-5/>, (26 Ekim 2019).

yine 2015/16 eğitim-öğretim yılı itibarıyla kademeli olarak uygulamaya koymuştur.⁷⁴ Bavyera’da 2003/04 eğitim-öğretim yılında okullarda uygulamaya geçilirken Schleswig-Holstein’da ise 2007/08’den beri okutulmaktadır.⁷⁵

Daha sonraki yıllarda Federal Anayasa’nın 7(3) maddesine göre mezhepsel bir din dersinin eyaletteki ilgili Müslüman cemaatin iş birliğiyle düzenlenen bir din dersi uygulamasının gerçekleştirilmesi yönünde geliştirilen yukarıda bahsi geçen İslam din dersi modelin içeriğinin mezhepsel olması yönünde iyileştirme yapılmıştır. Bu maksatla Aşağı Saksonya ve Kuzey Ren-Vestfalya eyaletlerinde pilot ders uygulamaları (Unterrichtsversuch) başlatılmıştır. Öte yandan devlet eliyle yürütülen bu din dersi uygulamalarında Müslüman dinî cemaatlerle doğrudan iş birliği içerisine girilerek farklı etnik gruptaki tüm Müslümanların katılımına açık ve Almanca olarak okutulacak zorunlu bir İslam din dersi modeli geliştirilmeye çalışılmış⁷⁶ ve “İslam dersi (Islamischen Religionsunterricht)” adı altında Kuzey Ren-Vestfalya ile Aşağı Saksonya eyaletlerindeki okullarda okutulmaya başlanmıştır.⁷⁷ Bu model; Kuzey Ren-Vestfalya eyaletinde 2012/13⁷⁸, Aşağı-Saksonya eyaletinde 2013/14 eğitim-öğretim yıllarından itibaren kademeli olarak öğretim programlarında yer almaya başlamıştır.⁷⁹ Bu bağlamda Kuzey Ren-Vestfalya Eyalet Eğitim Bakanlığı; İslam din dersinin tasarlanmasında Almanya’daki Müslümanlar Merkez Konseyi (ZMD-Zentralrat der Muslime in Deutschland), Diyanet İşleri Türk İslam Birliği (DITIB-Türkisch Islamische Union der Anstalt für Religion e.V.), İslam Kültür Merkezleri Birliği (VIKZ-Verband der Islamischen Kulturzentren e.V.) ve Kuzey Ren-Vestfalya’daki Müslümanların büyük kısmını temsil eden Almanya İslam Konseyi (Islamrat für die Bundesrepublik Deutschland e.V.-KRM) temsilcilerinden oluşan danışma kurulu (Beirat) ile iş birliği yapmaktadır.⁸⁰ Aşağı-Saksonya eyaleti Eğitim Bakanlığı ise bu iş birliğini;

⁷⁴ “Modellversuch Islamischer Religionsunterricht im Saarland startet zum kommenden Schuljahr”, https://www.lpm.uni-sb.de/typo3/index.php?id=2092&tx_ttnews%5Btt_news%5D=516&cHash=d28ca02fdb9f0, (9 Temmuz 2019).

⁷⁵ Havva Engin, s.371; Schmid, s. 137; “Bayern geht beim Islamunterricht seinen eigenen Weg.”, <https://www.km.bayern.de/eltern/meldung/3200/bayern-geht-beim-islamunterricht-seineneigenen-weg-weiter.html>, (5 Ekim 2019).

⁷⁶ “Mezhepsel İslam Din Dersi”, <https://kultusministerium.hessen.de/pressearchiv/pressemitteilung/ditib-hessen-als-kooperationspartner-fuer-bekanntnisorientierten-islamischen-religionsunterricht-0>, (22 Aralık 2019); Khendek Dahbia, “Der Weg in die Integration der Muslime in Deutschland: Einführung eines islamischen Religionsunterrichts an öffentlichen Schulen am Beispiel Bundesland Hessen”, (*Yayımlanmamış Doktora Tezi*, Oran 2 Mohamed Ben Ahmed Üniversitesi, 2018-2019), ss. 54-55.

⁷⁷ Michael Kiefer, *Islamkunde in deutscher Sprache in Nordrhein Westfalen*, Münster: Verlag LIT, 2005, ss. 81-82.

⁷⁸ Havva Engin, s. 370; Patrik Dzambo, Caroline Teschmer ve Michael Walthemathe, “Religionunterricht in Nordrhein-Westfalen”, Martin Rothangel, Bernd Schröder (Ed.), *Religionsunterricht in den Laendern der Bundesrepublik Deutschland: Neue empirische Daten-Kontexte-Aktuelle Entwicklungen* içinde (ss. 269-290), Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2020, s. 279.

⁷⁹ Bernd Schröder, “Religionunterricht in Niedersachsen”, Martin Rothangel, Bernd Schröder (Ed.), *Religionsunterricht in den Laendern der Bundesrepublik Deutschland: Neue empirische Daten-Kontexte-Aktuelle Entwicklungen* içinde (ss. 239-268), Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2020, ss. 255-256.

⁸⁰ Osnabrück Üniversitesi, “Almanya Genelinde ve Hessen Eyaletinde Hristiyan ve İslam Din Dersleri”, 17 Ekim 2019; “Religion an Schulen: (9 Mayıs 2019).

DITIB Aşağı-Saksonya Eyalet Birliği ve Aşağı-Saksonya Müslümanları Eyalet Birliği (Schura Niedersachsen) ile gerçekleştirmiştir.⁸¹ Bahsi geçen din dersi modelinde; Müslüman muhatap partnerlerden oluşan yuvarlak masa veya danışma kurulları, dinî cemaatlere tanınan anayasal haklarını devletin tayin ettiği kişilerle paylaşmak durumundadır. Dolayısıyla Anayasa'ya uygun bir din dersi ile ilgili dinî cemaatin gerçekleştirmesi gereken uygulamaları tam anlamıyla üstlenemeyen bu danışma kurulunun, okullarda Müslüman öğrencilere yönelik okutulacak ders içeriklerinin dinî öğretilerle uyumlu olup olmadığı ve İslam din dersi öğretmenlerinin dinî açıdan yeterli olup olmadığı konularında devlet otoritesi ile iş birliği ile belirlemekten ziyade tavsiye vermekten öteye gidemediği görülmektedir.

Müslüman öğrencilerin ihtiyaçlarını karşılamak maksadıyla şimdiye kadar bahsettiğimiz İslam din dersi uygulamalarında derslerin sorumluluğunun dinî cemaatlere değil ağırlıklı olarak devlette olduğu belirtilmelidir. Zira eyalet eğitim bakanlıklarının, öncülük ettikleri yuvarlak masa ve danışma kurulu adı altındaki komisyonlarla muayyen bir süre ve geçici bir çözüm modeli olarak Federal Anayasa'nın 7(3) maddesine uygun dinî cemaat yerine muhatap alarak, Anayasa'ya uygun bir İslam din dersi verilmesi yönünde ancak ara çözüm olmak üzere pilot ders uygulamaları (Unterrichtsversuch) gerçekleştirdiği gözlemlenmektedir. Diğer bir deyişle şimdiye kadar bahsi geçen din dersi uygulamaları devlet eliyle yürütülürken, Müslüman dinî cemaatlerle doğrudan iş birliği içerisine girilerek farklı etnik gruptaki tüm Müslümanların katılımına açık ve Almanca dilinde okutulan zorunlu bir İslam din dersi uygulamasının gerçekleştirilmesi için katkı sağlanmıştır.

Okullarda okutulan İslam din dersleri ile ilgili istisnai uygulama ise Berlin eyaletinde karşımıza çıkmaktadır. Zira Berlin İslam Federasyonu, 1980 yılındaki kuruluşundan itibaren okullarda “dini beyanı esas alan İslam din dersi (bekenntnisorientierter islamischer Religionsunterricht)” için önemli çalışmalar yapmıştır. Berlin İslam Federasyonu 2000 yılında mahkeme kararı ile “dinî cemaat statüsü” kazanınca⁸² Almanya'da ilk defa Berlin eyaletinde Müslümanlara ait özel okullarda “mezhepsel İslam din dersi” verilmeye başlanmıştır.⁸³ Burada şu hususu belirtmek gerekir ki Federal Anayasa'nın 141. maddesinde yer alan “Bremer Klausel” hükmü gereğince⁸⁴ Federal Anayasa'nın yürürlüğe girdiği 1 Ocak 1949 tarihinde din dersleri ile ilgili farklı bir düzenleme içinde olan eyaletlerde Anayasa'nın 7. madde 3. fıkra 1.

⁸¹ Ceylan, s. 386.

⁸² Bundesverwaltungsgericht, 23.02.2005 BVerwG 6 C5/99 Kararnamesi, 2005.

⁸³ Halise Kader Zengin, “Almanya'da İslam Din Öğretimi Modelleri”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Vol. 49, No: 2, (2008), s. 252.

⁸⁴ Deutscher Bundestag, madde 141.

cümlesinde yer alan “zorunlu din dersi” hükmü uygulanmamaktadır. Buna göre Berlin, Bremen ve Brandenburg eyaletlerinde din dersleri olağan dersler arasında yer almamaktadır.⁸⁵ Zorunlu ders statüsünde yer almayan din dersleri tamamen dinî cemaatin kontrol ve denetimi altında velilerin isteğine bağlı olarak uygulanır. Eyalet eğitim bakanlıkları okullarda sadece gerekli fizikî ortamı sağlamak amacıyla sınıf tahsisi ve öğretmen maaşlarının ödenmesinden sorumludur. Bunun dışında yer alan müfredat hazırlama, ders materyali seçimi, öğretmen seçimi ve yetiştirilmesi tamamen ilgili dinî cemaatin sorumluluğundadır. Bundan ötürü sınıf geçmeye veya kalmaya etkisi olmayan bu din dersi uygulaması okul karnesinde notlandırılmamaktadır.

Berlin’de Müslümanların lehine olan bu gelişmeler yaşanırken merkezi Köln şehrinde bulunan Almanya Alevi Birlikleri Federasyonu (AABF), bahsi geçen İslam din dersinin Sünnilere göre hazırlanmış olduğunu ve Alevilik hakkında yeterli bilgi verilmediğini ileri sürerek 2002 yılında kendi din derslerini kendilerinin organize etmesi talebiyle Berlin Eyalet İdari Mahkemesine başvurmuştur.⁸⁶ Sonuçta Mahkeme, Berlin eyaletinde AABF’ye “dinî cemaat statüsü” vermiş ve böylelikle okullarda Almanca dilinde Alevilik din dersi (Alevitischer Religionsunterricht) verme hakkı tanımıştır.⁸⁷ 2014 yılına gelindiğinde Hessen, Bayern, Aşağı Saksonya, Berlin, Saarland, Rheinland-Pfalz, Kuzey Ren-Vestfalya, Baden-Württemberg eyaletlerinde okullarda Alevilik Din dersinin verildiği görülmektedir.⁸⁸

Hristiyan din derslerinde olduğu gibi tek bir kilise veya dinî cemaat tarafından kontrol edilmeyen ve dar manada mezhepsel uygulanan İslam dersi dışında, ilk defa Hessen eyaletinde Anayasa’nın din öğretimine dair 7. maddesiyle bire bir uyumlu bir mezhepsel İslam din dersi modeli üzerine 2012 yılında bazı çalışmalar başlatılmıştır.⁸⁹ Bu çalışmaların neticesinde Hessen Eyaleti Eğitim Bakanlığı, konuya ilişkin müracaatta bulunan DITIB Hessen Eyalet Birliğini (Diyanet İşleri Türk İslam Birliği-DITIB Landesverband Hessen e.V.) Federal Anayasa’nın 7. maddesine uygun olarak “mezhepsel İslam din dersini (bekenntnisorientierter islamischer Religionsunterricht)” okullarda organize etmesi için “dinî cemaat statüsünde”

⁸⁵ Kiefer, s. 146.

⁸⁶ Bülent Uçar, “Almanya’da Alevilik ve Çeşitli Eyaletlerde Alevilik Din Dersleri Projesi”, *Değerler Eğitimi Merkezi Dergisi*, Vol. 2, no: 6, (2009), s. 75.

⁸⁷ Myrian Dietrich, “Zum aktuellen Stand der verschiedenen Schulversuche und Studienmodelle in Deutschland”, Harry Harun Behr, Mathias Rohe, Hansjörg Schmid (Ed.), *Den Koran zu lesen genügt nicht: Fachliches Profil und realer Kontext für ein neues Berufsfeld* içinde (ss. 9-16), Berlin: LIT Verlag, 2008, s. 9.

⁸⁸ İsmail Kaplan, “Alevitischer Religionsunterrichts als Chance interreligiöser Dialoges”, Gregor Lang-Wojtasik (Ed.), *Vertrautheit und Fremdheit als Rahmen der Teilhabe: Differenzsensible Professionalität als Perspektive* içinde (ss. 73-80), Ulm: Verlag Klemm und Oelschlaeger, 2014, s. 77.

⁸⁹ Hessen Eyaleti Eğitim Bakanlığı Hükümet Sözcüsü- “Almanya’da Hristiyan ve İslam Din Dersleri”, Wiesbaden: 11 Aralık 2019.

yetkilendirmiştir.⁹⁰ Almanya’da hâlâ ilk ve tek olma özelliğini koruyan bu uygulamada, 2013-2014 eğitim-öğretim yılında bir Müslüman cemaat, ilgili Eyaletin Eğitim Bakanlığıyla iş birliği içinde okullarda 1. sınıftan itibaren mezhepsel İslam din dersini kademeli olarak hayata geçirmeye başlamıştır.⁹¹ En az 8 öğrencinin talebi ile haftada iki saat olarak ve tüm Müslüman öğrencilerin katılımına imkân veren bu ders, Almanya’da öğretmenlik eğitimini tamamlamış öğretmenlerle yürütülecektir. Bunun için Almanca dilinde ders kitapları ve Okul Kanunu’na uygun çerçeve programlar hazırlanmıştır.⁹² 2020 yılına gelindiğinde Hessen eyaletindeki mezhepsel İslam din dersinin 56 ilkokul (1, 2, 3 ve 4. sınıflar) ve 12 ortaokulda (5 ve 6. sınıflar) toplam 3.300 öğrenciye 120 öğretmen tarafından okutulan olağan ders statüsüne eriştiği görülmektedir.⁹³

Hessen eyaletinde Müslüman öğrencilere yönelik verilen İslam din dersi modelinin hayata geçirilmesinde DITIB Hessen Eyalet Birliğinin mahkeme kararı ile dinî cemaat statüsü edinmesinin yanı sıra Hessen eyaletinde Müslüman din dersi öğretmenlerin yetiştirilmesi amacıyla kurulan İlahiyat fakülteleri (islamische Theologie) ve Eğitim Fakültesi bünyesindeki Din Pedagojisi (Religionspaedagogik/Religionsdidaktik) bölümleri büyük rol oynamıştır. Hessen’de uygulanan İslam din dersi tez çalışmasının örnekleme olması sebebiyle tezin son bölümünde ayrıca etraflıca ortaya konulacaktır.

2017 yılına gelindiğinde Hessen merkezli DITIB iş birliğiyle yürütülen bu mezhepsel İslam din dersine dair bir durum değerlendirmesi için Hessen Eğitim Bakanlığı, farklı alanlarda uzman bilirkişiler görevlendirmiştir. Bilirkişi raporlarıyla yetkili Müslüman cemaatin tüzük ve organizasyon yapısında siyasi bir etkinin olduğu iddia edilmiştir.⁹⁴ Bunun üzerine Hessen eyaletinde uygulanan mezhepsel İslam din dersi hakkında yeni tartışmalar ortaya çıkmış ve Nisan 2020’de Hessen Eyaleti Eğitim Bakanlığı, DITIB Hessen Eyalet Birliği ile yapmış olduğu iş birliğinin askıya alınmasına dair bir açıklamada bulunmuştur.

Görüldüğü gibi günümüzde Almanya’nın genelinde Müslüman öğrencilerin inançlarına yönelik okullarda bir din dersi modeli uygulanmaktadır. Ancak Brandenburg,

⁹⁰ Michael Kiefer, “Islamische Quellen in staatlichen Lehrplänen für den Islamunterricht: Auswahlkriterien, Präsentation und Kontext”, Irka – Christin Mohr, Michael Kiefer (Ed.), *Islamunterricht – Islamischer Religionsunterricht – Islammkunde: Viele Titel – ein Fach?* içinde (ss. 37-58); Bielefeld: Verlagtranscript, 2009, s. 38.

⁹¹ Nurgül Altuntaş, “Einrichtung des bekenntnisorientierten islamischen Religionsunterrichts: Stand in Hessen nach 4 Jahren Grundschulunterricht”, *Schulverwaltung Fachzeitschrift für Schulentwicklung und Schulmanagement*, no: 2, (2017), s. 54.

⁹² Hessen Eyaleti Eğitim Bakanlığı Hükümet Sözcüsü, 11 Aralık 2019.

⁹³ Hessen Eyaleti Eğitim Bakanlığı Hükümet Sözcüsü, 11 Aralık 2019.

⁹⁴ Hessen Merkezli DITIB (Diyanet İşleri Türk İslam Birliği) Eğitim Birimi Yöneticisi, “Almanya’da Hristiyan ve İslam Din Dersleri”, Frankfurt am Main: 28 Kasım 2019.

Mecklenburg-Vorpommern, Hamburg, Thüringen, Sachsen-Anhalt ve Sachsen eyaletlerinde ise İslam din dersi okutulmamaktadır.⁹⁵

Almanya’da bugüne kadar çeşitli isimler altında uygulan İslam din dersi modellerin ortaya çıkmasına dair sürdürülen tartışmalarda anayasanın 7(3) maddesine uygun olarak kurumsallaşmış Müslüman bir dinî cemaatin muhatap partner olarak statü kazanmasının sorun teşkil ettiği konusu üzerine odaklanılmıştır. Ancak Almanya’da Federal Anayasa’ya uygun bir din dersinin hayata geçirilmesi için Hessen eyaleti örneğinde olduğu gibi Almanya’daki üniversitelerde İslam din dersi öğretmenleri yetiştirilmesiyle bir sonuç alınabileceği vurgulanmalıdır. Bu bağlamda Almanya’da bazı üniversitelerde İslam alanında çeşitli kürsüler (Islamische Theologie und Religionspaedagogik) kurulmuştur. İlk olarak 2003 yılında Hessen eyaletinde finansmanı Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından karşılanan Johan Wolfgang Goethe Frankfurt Üniversitesi Protestan İlahiyat Fakültesine bağlı olarak Prof. Dr. Ömer Özsoy başkanlığında İslam Dini Bölümü (Islamische Religion) kurulmuştur. Ancak bu bölüm diğer üniversitelerdeki bölümlere göre esas olarak ilahiyat ağırlıklı bir program izleyerek Almanya’daki okulların I. kademesi için din dersi öğretmeni yetiştirilmesine hizmet etmektedir. Ayrıca yine Hessen eyaletinde Giessen Üniversitesinde ilköğretim kademesine yönelik İslam din dersi öğretmenleri yetiştirilmektedir. Daha sonra Münster Wilhelms-Üniversitesinde Prof. Dr. Sven Muhammad Kalisch’in başkanlığını yaptığı İslam Dini Bölümü (Religion des Islam) 2004/05 öğretim yılında öğrenci alımına başlamıştır. Kuzey Ren-Vestfalya eyaletinden sonra bir bölüm Bavyera eyaletinde, zamanında Prof. Dr. Harry Harun Behr tarafından Erlangen-Nürnberg Alexander Friedrich Üniversitesinde 2006’da kurulmuştur. Akabinde Aşağı-Saksonya eyaletinde Osnabrück Üniversitesinde İslam Bilimi ve hukuk alanlarında uzman Prof. Dr. Bülent Uçar başkanlığında bir İslam Din Eğitimi (Islamische Religionspaedagogik) kürsüsü oluşturulmuştur. En son olarak 2011’de Baden-Württemberg eyaletinde Eberhard Karls Tübingen Üniversitesinde İlahiyat ve Din Eğitimi bölümü oluşturulmuştur.

İslam din dersinin Alman eğitim sisteminde resmen yer almasının imkânları arayışında, görüldüğü gibi birçok eyalet kendi din dersi modelini oluşturmaya çalışmaktadır. Bu nedenle aynı amaç için farklı modeller, çeşitli şekillerde yürütülmeye ve denenmeye çalışılmaktadır. Federal Anayasa’nın 7(3) maddesine uygun yürütülen İslam din dersi dışında farklı isimler altında uygulanan İslam din dersi modellerinin hepsinin organizasyonu, programı,

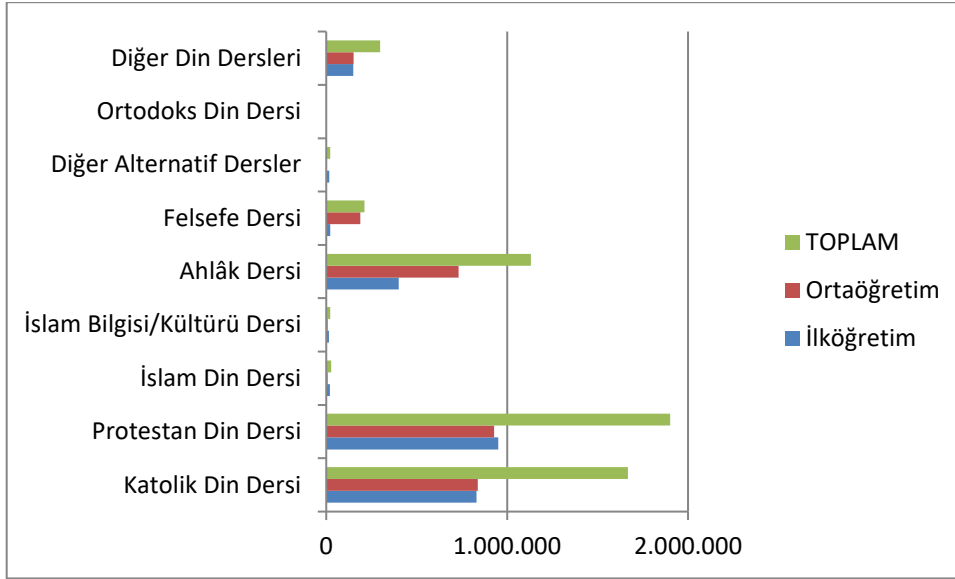
⁹⁵ “Religion an Schulen: (20 Ekim 2019).

araçları ve amaçları benzerlik göstermektedir. Almanya genelinde Müslüman öğrencilere yönelik uygulanan din dersi modellerin ortak yönleri sıralanacak olursa:

- 1) Ders dili Almancadır.
- 2) Yönetim ve denetim, Eyalet Eğitim Bakanlığınınıdır.
- 3) Müfredat, devletin denetiminde hazırlanmaktadır.
- 4) Öğretmenler devlet tarafından seçilmekte ve görevlendirilmektedir.
- 5) Hiçbiri Federal Anayasa'da tanımlanan 7(3) maddesine uygunluk göstermemektedir.
- 6) Resmî olarak dile getirilen amaçlar; diğer din ve mezheplere karşı hoşgörü ve Müslüman çocukların kendi dinleri hakkında bilgilendirilmesiyle Alman toplumuna uyuma katkı sağlamaktır.

Almanya'da zorunlu temel eğitim kademelerinde okuyan öğrencilerin, kamu okullarında okutulan din derslerine katılımında Protestan din dersi, Katolik din dersi ve alternatif derslerden sonra İslam din dersinin yer aldığı gözlemlenmektedir. Buna göre Almanya'da Hristiyanlık inancına yönelik din derslerine katılımı, İslam inancına yönelik din dersleri izlemektedir. Almanya'da 2017/18 eğitim-öğretim yılında kamu okullarında zorunlu temel eğitim kademesindeki din derslerine katılan öğrencilerin sayısı aşağıdaki şekilde ifade edilmektedir.⁹⁶

⁹⁶ Berlin: Sekretariat der StändigenKonferenz der Kultusminister der Länderin der Bundesrepublik Deutschland IVC/Statistik, 2019, s. 8.

Şekil 1: Almanya’da Kamu Okullarında Zorunlu Temel Öğretim Kademesinde Okuyan Öğrencilerin Din Derslerine Katılım Sayısı

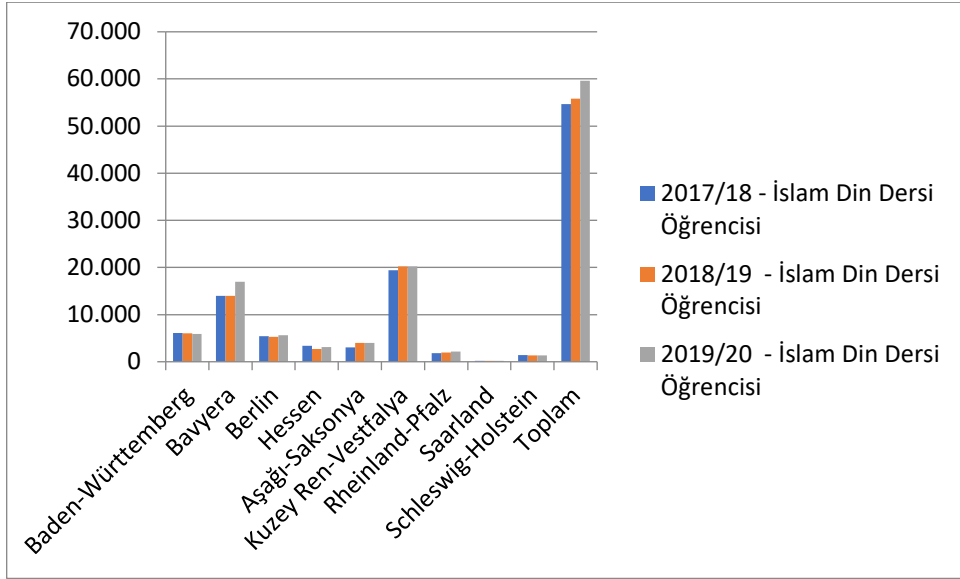
Almanya’da Müslüman öğrencilerin, kendi inançları doğrultusunda düzenlenmiş din derslerine olan katılımının son yıllarda artış gösterdiği belirtilmelidir.⁹⁷ Nitekim Almanya’da zamanla İslam din dersini veren kamu okullarında artış yaşandığı gibi yine aynı şekilde bu artış İslam din derslerine katılan öğrencilerin sayısında da gözlemlenmektedir. Bu doğrultuda 2015/16 eğitim ve öğretim yılında yaklaşık 11.200 ilkökul öğrencisinin İslam din dersine katılım sağlamışken; 2017/18 eğitim ve öğretim yılında toplam 15.700 ilkökul öğrencisinin katıldığı tespit edilmiştir.⁹⁸

Almanya’da 2017/18 öğretim yılı itibarı ile İslam din derslerine dair okul ve öğrenci sayısında yaşanan gelişme, eyaletler bazında aşağıda ortaya konmaktadır.⁹⁹

⁹⁷ “Auswertung Religionsunterricht Schuljahr 2015/16: Teilnehmende Schülerinnen und Schüler allgemeinbildender Schulen in öffentlicher Trägerschaft nach Schularten (aufgegliedert nach Religionsunterricht, Ethik und weiteren Ersatzunterrichten) für den Primar- und Sekundarbereich I”, https://www.kmk.org/fileadmin/Dateien/pdf/Statistik/AW_Religionsunterricht_II_2015_16.pdf, (12 Ağustos 2019).

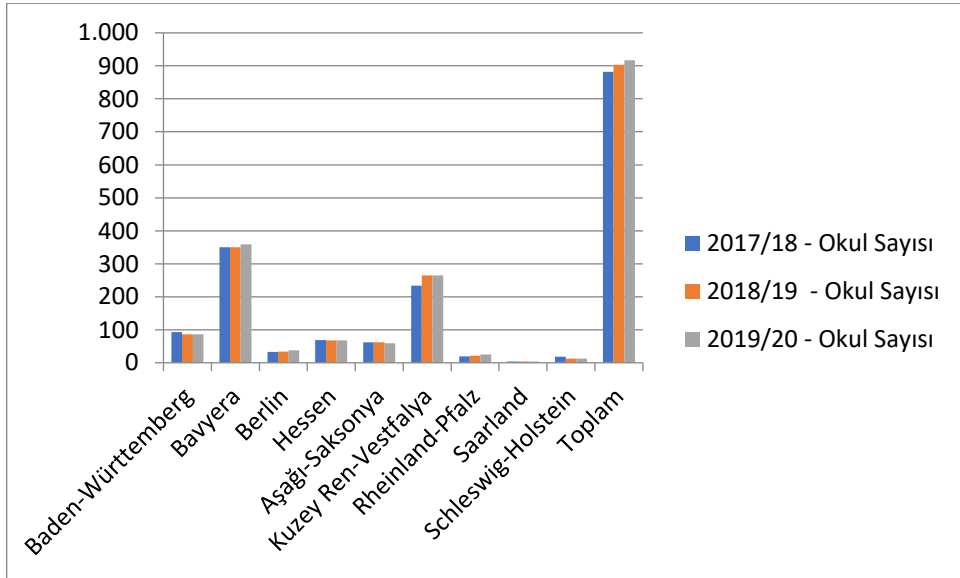
⁹⁸ “Auswertung Religionsunterricht Schuljahr 2017/18: Teilnehmende Schülerinnen und Schüler allgemeinbildender Schulen in öffentlicher Trägerschaft nach Schularten (aufgegliedert nach Religionsunterricht, Ethik und weiteren Ersatzunterrichten) für den Primar- und Sekundarbereich I”, https://www.kmk.org/fileadmin/Dateien/pdf/Statistik/Dokumentationen/AW_Religionsunterricht_II_2017_18.pdf, (27 Ağustos 2020); “Auswertung Religionsunterricht Schuljahr 2015/16: (12 Ağustos 2019).

⁹⁹ Berlin: Mediendienst Integration, 2019, ss. 5-6.

Şekil 2: Almanya’da Kamu Okullarında İslam Din Dersine Katılan Öğrenci Sayısı

Almanya’da 2017/18 öğretim yılı itibarı ile İslam din derslerine dair, okul ve öğrenci sayısında yaşanan gelişme aşağıdaki şekilde ayrı ayrı ortaya konmaktadır.¹⁰⁰

Şekil 3: Almanya’da Eyaletlere Göre İslam Din Dersi Veren Kamu Okullarının Sayısı

Ayrıca Almanya’da Hristiyan Demokrat Parti’nin hükümetteki gücü ne kadar artarsa ve bir federal eyaletteki nüfusun dinî inançları ne kadar yüksekse İslam din dersi modelinin ilgili eyalette daha ziyade mezhebe dayalı olarak okutulduğu belirtilmelidir. Buradaki amaç hem federal millî uyum politikasına eyalet hükümetleri olarak destek vermek hem de farklı laik ve seküler parti temsilcileri ile kimi din karşıtı çevreler tarafından gündeme getirilen resmî

¹⁰⁰ Berlin: Mediendienst Integration, 2019, 5-6.

okullarda din dersine yer verilmemesi şeklindeki bir gelişmenin önünü keserek Hristiyan din derslerinin devam etmesini sağlamaktır.

Buraya kadar verilen bilgilerden anlaşılacağı üzere Federal bir devlet olan Almanya’da din öğretimiyle ilgili anayasal hükümler, eyalet yasalarında ve okul kanunlarında belirleyici olmakla birlikte yorum ve uygulamada eyaletlere göre farklılıklar gösterebilmektedir. Öte yandan İslam din derslerini devletle iş birliği içerisinde yürütecek olan muhatap ortaklar da yine eyaletlere göre değişmektedir. İslam din derslerinin Almanya’daki okullarda uygulanmasına yönelik geliştirilen çeşitli modeller, adeta Anayasa’ya uygun verimli bir İslam din dersi oluşturulması yolunda önemli tecrübeler kazandırmış ve Hessen eyaletinde tarafların ortak kabulüyle sekiz yıldan beri uygulanan mezhepsel İslam din dersi (bekenntnisorientierter islamischer Religionsunterricht) modelinin doğmasına zemin hazırlamıştır.

SONUÇ

Almanya’da din ve devlet ilişkileri hem yönetim yapısının hem de Federal Anayasa’nın öngördüğü ortak tutuma göre düzenlenmiştir. Buna göre dinî meselelerde tarafsızlık, eşitlik ve hoşgörü prensiplerini ilke edinen Alman Devleti; kilise ve dinî cemaatlerin kendi işlerini bağımsız ve özerk bir şekilde organize etmesine ve dinî ihtiyaçları esas alan düzenlemeler yapmasına imkân tanımaktadır. Öte yandan Federal Anayasa din ve devlet ilişkilerini düzenlerken devletin resmî bir dini olmadığını, dinî cemaatlerin de faaliyetlerini yürürlükte bulunan mevzuat çerçevesinde yapması gerektiğini hükme bağlamıştır. Böylelikle Devlet ile kilise veya dinî cemaatlerin görev dağılımı, sorumlulukları ve ortak çalışma alanları Federal Anayasa’yla temellendirilmiş olmaktadır.

Almanya’da din derslerinin okullarda yer almasını sağlayan Federal Anayasa’nın 7. maddesi ile dinî cemaatlerin yasal dayanaklarını oluşturan 140. maddesi, Almanya’da okullarda okutulan din derslerinin diğer derslerle eş değer kabul edilmesini sağlamış olsa da inanca yönelik olması sebebiyle bu dersler, her zaman diğer derslerden farklılık göstermektedir. Zira Almanya’da din öğretimini düzenleyen Anayasa’nın 7. maddesi ile okullarda din dersi zorunlu dersler kapsamında tutulmakta ve insanların temel haklarından biri olan dinini öğrenme ve icaplarını yerine getirme hakkı devlet tarafından güvence altına alınmaktadır. Aynı zamanda Anayasa’nın “Kişilik Hürriyeti” ile “Din ve Vicdan Hürriyeti”ni kapsayan hükümleri de Devlet’in okullarda kilise veya dini cemaatlerle birlikte uyum ve iş birliği içerisinde din dersi verme zorunluluğunu desteklemektedir.

Almanya’da din öğretiminin gerekliliği ve okullarda bir ders olarak nasıl okutulabileceği meselesi, 1919 tarihinde yürürlüğe giren Weimar Anayasası’nda yer alan okulların eğitim prensipleri ve okul rejimine dair bazı metinlerin, 1949 yılında ilan edilen günümüzdeki Federal Anayasa’nın okul rejimi hakkındaki 7. madde düzenlemesine aynen aktarılmasıyla hukuki zemine oturtulmuştur. Buna göre Almanya’da din öğretimi, devletin kilise veya dinî cemaatlerle iş birliği esası üzerine kuruludur. Başka bir deyişle din derslerinin organize edilmesi kilise veya dinî cemaatlerle ilgili eyaletin eğitim bakanlığının ortak yetkisindedir. Buradan hareketle ders programları ve ders kitapları eğitimciler ve din adamları ile devlet kurumlarının ortak çalışmasıyla hazırlanmakta, süreç birlikte yönetilmektedir. Öte yandan din dersi öğretmenleri gerekli eğitimi almış olmanın yanında öğretmenlik yapabilmek için ilgili dinî topluluğun onayını da almak zorundadır. Bu durumda İlahiyat ve Din Eğitimi bölümlerinden mezun olma şartının yanı sıra kilise veya dinî cemaatin inanç esaslarını da bildiklerine dair din öğretmenlerinin icazet almış olmaları gerekmektedir. Devlet ayrıca okullarda din dersinin verilebilmesi için gerekli fizikî şartları hazırlamak, dersin pedagojik yönden iyi hazırlanıp hazırlanmadığını ve verilen din dersi içeriğinin ülkenin yasal düzenine uygunluğunu denetlemekle sorumludur. Dinî açıdan tarafsız olan devlet, okulda din dersi verilmesini isteyen velinin hakkını anayasal güvence altına almaktadır. Buna göre Almanya’da okullarda din derslerinin hayata geçirilmesinde devlet ve dinî cemaatlerin yanı sıra velilerin de büyük rolü vardır. Federal Anayasa’ya göre çocuk reşit oluncaya kadar okullarda çocuğun din derslerine katılıp katılmama kararını velisi üstlenmektedir. Ancak reşit olan öğrenci kendi iradesiyle din dersine katılıp katılmama kararı verebilmekte, hiçbir din dersine katılmak istememesi durumunda ise değerler eğitimi içerikli Etik dersine katılmak durumundadır.

Almanya’daki okullarda verilen din derslerinin hayata geçirilmesi ve düzenlenmesiyle ilgili dinî cemaatlerin sahip olduğu hak ve özgürlükler ise detaylı bir şekilde Federal Anayasa’nın 140. maddesinde yer alır. Federal Anayasa’nın din öğretimine dair maddelerinde olduğu gibi dinî cemaatlerle ilgili maddeleri de 1919 yılında yürürlüğe giren Weimar Anayasası’ndan bire bir alıntılanmıştır. Buna göre yasal konum ve ehliyetlerini Medeni Hukuk’tan alan dinî cemaatler, özel hukuk tüzel kişiliği statüsü elde etmiş olarak kendi iç işlerinde bağımsız düzenlemeler yapabilmektedirler. Federal Anayasa’nın 140. maddesinde ifade edilen bazı şartların yerine getirilmesiyle ve mahkeme kararı ile birlikte ulaşılan kamu tüzel kişiliği statüsü ise söz konusu dinî cemaate daha fazla yetki ve hareket alanı sağlamaktadır. Özellikle okullarda din derslerinin düzenlenmesi konusunda kamu tüzel kişiliği statüsüne sahip dinî cemaatlere doğrudan hak ve yetki tanınmaktadır. Aynı zamanda Federal

İdari Mahkemesinin 2005 yılında almış olduğu karara binaen Medeni Hukuk'a göre statü edinen dinî cemaatler de ilgili eyalet eğitim bakanlıklarıyla birlikte din dersi düzenleyebilmektedir. Bunun neticesinde birçok eyaletteki okullarda mezhepsel din dersinin dışında farklı din dersi uygulamalarının olduğu görülmektedir.

Almanya'daki okullarda Müslüman öğrencilere yönelik din dersinin Alman eğitim sisteminde resmen yer alması imkânlarına dair arayışların yaklaşık kırk yıldır devam ettiği gözlemlenmektedir. Bu bağlamda Almanya'da okullarda İslam din dersleri, en başta *ana dil dersi kapsamında İslam kültürü dersi (Islamische Unterweisung)*, sonra ana dil dersi dışında bağımsız bir ders olarak *İslam bilgisi dersi (Islamkunde)*, son zamanlarda ise kurul ve yuvarlak masa modelleri adı altında *İslam dersi (Islam Unterricht)* olarak yer almıştır. Bu doğrultuda aynı amaç için farklı modeller, çeşitli şekillerde yürütülmeye ve denenmeye çalışılmıştır. Federal bir devlet olan Almanya'da din öğretimiyle ilgili anayasal hükümler, eyalet anayasalarında ve okul kanunlarında belirleyici olmakla birlikte yorum ve uygulamada eyaletlere göre farklılıklar gösterebilmektedir. Öte yandan İslam din derslerini devletle iş birliği içerisinde yürütecek olan muhatap ortaklar da yine eyaletlere göre değişmektedir. Bütün bunlar göz önünde bulundurulduğunda Anayasa'ya ve tarafların taleplerine uygun bir model geliştiren ve Almanya'da ilk ve tek olan Hessen eyaletinin *mezhepsel (inanca dayalı) İslam din dersi (bekenntnisorientierter islamischer Religionsunterricht)* diğer tüm eyaletler için örnek teşkil edebilecek bir öneme sahiptir.

Almanya'da bugüne kadar çeşitli isimler altında uygulan İslam din dersi modellerin ortaya çıkmasına dair sürdürülen tartışmalarda anayasanın 7(3) maddesine uygun olarak kurumsallaşmış Müslüman bir dinî cemaatin, devlet otoriteleri nezdinde muhatap partner olarak statü kazanamamasının asıl mesele olduğu üzerine odaklanılmışsa da Almanya'da Federal Anayasa'ya uygun bir din dersinin hayata geçirilmesi için Hessen eyaleti örneğinde olduğu gibi öncelikle Almanya'daki üniversitelerde İslam din dersi öğretmenlerin yetiştirilmesiyle bir sonuç alınabileceği tecrübe edilmiştir. Bu bağlamda Almanya'da bazı üniversitelerde İslam alanında çeşitli kürsüler kurulmuştur.

Netice olarak İslam din derslerinin Almanya'daki okullarda uygulanmasına yönelik geliştirilen çeşitli modeller, Federal Anayasa'ya uygun verimli bir İslam din dersi oluşturulması yolunda önemli tecrübeler kazandırmış ve Hessen eyaletinde tarafların ortak kabulüyle sekiz yıldan beri uygulanan *mezhepsel (inanca dayalı) İslam din dersinin (bekenntnisorientierter islamischer Religionsunterricht)* doğmasına zemin hazırlamıştır. Bu model, Almanya'daki

okullarda sadece İslam din derslerinin değil Katolik ve Protestan din derslerinin de hukuki güvencesinin sürdürülebilmesi için büyük önem taşımaktadır. Nitekim İslam din derslerinin, muhakkak Federal Anayasa'nın 7. maddesine göre mezhepsel bir yaklaşımla düzenlenmesi gerektiği farklı din ve inanç mensupları tarafından da dile getirilmektedir. Bu konuya ilişkin, Kilise ve Anayasa hukukçusu A. v. Campenhausen'ın sözlü ve yazılı basında verdiği demeç ve Baden bölgesi Protestan din dersinden sorumlu okul dekanı ve papaz ile yapılan yüz yüze görüşme de aynı noktaya vurgu yapmaktadır.

KAYNAKÇA

- Ahrens, Rebecca, *Islamischer Religionsunterricht in öffentlichen Schulen als multifaktorielle Problematik und Chance*, Münster: Verlag Haus Monsenstein und Vannerdat, 2012.
- Altuntaş, Nurgül, "Einrichtung des bekenntnisorientierten islamischen Religionsunterrichts: Stand in Hessen nach 4 Jahren Grundschul unterricht", *Schulverwaltung Fachzeitschrift für Schulentwicklung und Schulmanagement*, no: 2, (2017), s. 54.
- Athmann, Peter-Johannes, "Religionsfreiheit an der Schule – Bewährungsprobe für das Grundgesetz?," *Zeitschrift für Theologie und Gemeinde*, no: 10, (2005), s. 217.
- Ballasch, Heidemarie, "Islamischer Religionsunterricht-Praxisbericht im Schulversuch in Niedersachsen", Christine Langenfeld, Volker Lipp, Irene Schneider (Ed.), *Islamische Religionsgemeinschaften und islamischer Religionsunterricht: Probleme und Perspektiven* içinde (ss. 73-78), Göttingen: Universitätsdrucke Göttingen, 2005, s. 74
- Başkurt, İrfan, "Almanya'da Din Eğitimi," *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, no: 4, (2012): ss. 127-128.
- Başkurt, İrfan, *Federal Almanya'da Din Eğitimi*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1995.
- Bauer, Jochen, "Religionunterricht in Hamburg", Martin Rothangel, Bernd Schröder (Ed.), *Religionsunterricht in den Ländern der Bundesrepublik Deutschland: Neue empirische Daten-Kontexte-Aktuelle Entwicklungen* içinde ss. 153-178.
- Berlin: Sekretariat der Ständigen Konferenz der Kultusminister der Länder in der Bundesrepublik Deutschland IVC/Statistik, 2019, s. 8.
- Bock, Wolfgang, *Islamischer Religionsunterricht: Rechtsfragen, Länderberichte, Hintergründe*, Tübingen: Mohr Siebeck, 2007.
- Bundesministerium der Justiz, *Die Weimarer Verfassung*, Berlin: Wagemann Medien GmbH, 2009, ss. 120-123.

- Bundesministerium des Innern für Bau und Heimat, *Migrationsbericht der Bundesregierung*, Nürnberg: Bundesamt für Migration und Flüchtlinge, 2018.
- Bundesverwaltungsgericht, 23.02.2005 BVerwG 6 C5/99 Kararnamesi, 2005.
- Ceylan, Rauf, *Cultural Time Lag: Moscheekatechese und islamischer Religionsunterricht im Kontext von Saekularisierung*, Wiesbaden: Springer VS, 2014.
- Dahbia, Khendek, “Der Weg in die Integration der Muslime in Deutschland: Einführung eines islamischen Religionsunterrichts an öffentlichen Schulen am Beispiel Bundesland Hessen”, (*Yayımlanmamış Doktora Tezi*, Oran 2 Mohamed Ben Ahmed Üniversitesi, 2018-2019).
- Deutscher Bundestag, *Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland*, Berlin: H. Heenemann GmbH & Co. KG, 2019, madde 3(3) ve 33(3).
- Dietrich, Myrian, “Zum aktuellen Stand der verschiedenen Schulversuche und Studienmodelle in Deutschland”, Harry Harun Behr, Mathias Rohe, Hansjörg Schmid (Ed.), *Den Koran zu lesen genügt nicht: Fachliches Profil und realer Kontext für ein neues Berufsfeld* içinde (ss. 9-16), Berlin: LIT Verlag, 2008, s. 9.
- Dietrich, Myrian, *Islamischer Religionsunterricht: Rechtliche Perspektiven*, Frankfurt a. M.: Verlag Peter Lang, 2006.
- Dilbirliği, Muhterem, “Alman Anayasası’nda Din Özgürlüğü ve Din Eğitimi”, *Liberal Düşünce*, no: 78, (2015), s. 89.
- Doğan, Recai, “Avrupa Birliği Sürecinde Dinî Kurumlar ve Din Eğitimi: Almanya Modeli,” *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, no: 2, (2008), s. 20.
- Dzambo, Patrik, Caroline Teschmer ve Michael Walthemathe, “Religionunterricht in Nordrhein-Westfalen”, Martin Rothangel, Bernd Schröder (Ed.), *Religionsunterricht in den Ländern der Bundesrepublik Deutschland: Neue empirische Daten-Kontexte-Aktuelle Entwicklungen* içinde (ss. 269-290), Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2020, s. 279.
- Engin, Havva, “Die Institutionalisierung des Islams an staatlichen und nicht staatlichen Bildungseinrichtungen”, Mathias Rohe, Havva Engin, Mouhanad Khorchide, Ömer Özsoy, Hansjörg Schmid (Ed.), *Handbuch Christentum und Islam in Deutschland: Grundlagen, Erfahrungen und Perspektiven des Zusammenlebens* içinde (ss. 369-391), Freiburg im Breisgau: Herder Verlag, 2015, s. 372.
- Grethlein, Christian, *Fachdidaktik Religion*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2005.
- Gröpl, Christoph, Kay Windthorst ve Christian von Coelln, *Studienkommentar-Grundgesetz*, München: Verlag C. H. Beck 2020.

- Haug, Sonja, Stephanie Müssig ve Anja Sticks, *Muslimisches Leben in Deutschland*, Nürnberg: Bundesamt für Migration und Flüchtlinge, 2009.
- Heckel, Martin, “Religionsunterricht für Muslime?: Kulturelle Integration unter Wahrung der Religiösen Identität”, Urs Baumann (Ed.), *Islamischer Religionsunterricht: Grundlagen, Begründungen, Berichte, Projekte, Dokumentationen* içinde, Frankfurt a.M.: Verlag Lembeck, 2001, s. 80.
- Hessen Eyaleti Eğitim Bakanlığı Hükümet Sözcüsü- “Almanya’da Hristiyan ve İslam Din Dersleri”, Wiesbaden: 11 Aralık 2019.
- Hessen Eyaleti Okul Kanunu, 2017, 2. paragraf (§2).
- Hessen Merkezli DITIB (Diyanet İşleri Türk İslam Birliği) Eğitim Birimi Yöneticisi, “Almanya’da Hristiyan ve İslam Din Dersleri”, Frankfurt am Main: 28 Kasım 2019.
- İlçe Eğitim Müdürü (Schulraetin) ile yapılan görüşme, Mannheim: Mannheim Eğitim Müdürlüğü (Schulamt), 20 Aralık 2019.
- Kaplan, İsmail, “Alevitische Religionsunterrichts als Chance interreligiöser Dialoge”, Gregor Lang-Wojtasik (Ed.), *Vertrautheit und Fremdheit als Rahmen der Teilhabe: Differenzsensible Professionalität aus der Perspektive* içinde (ss. 73-80), Ulm: Verlag Klemm und Oelschlaeger, 2014, s. 77.
- Kiefer, Michael, “Der lange Weg zum islamischen Religionsunterricht-Zum Stand der Realisierungsbemühungen”, Marianne Krüger-Potratz, Werner Schiffauer (Ed.), *Migrationsreport 2010: Fakten-Analysen-Perspektiven* içinde, Frankfurt am Main: Campus Verlag GmbH, 2011, s. 146.
- Kiefer, Michael, “Islamische Quellen in staatlichen Lehrplänen für den Islamunterricht: Auswahlkriterien, Präsentation und Kontext”, Irka – Christin Mohr, Michael Kiefer (Ed.), *Islamunterricht – Islamischer Religionsunterricht – Islamkunde: Viele Titel – ein Fach?* içinde (ss. 37-58); Bielefeld: Verlag transcript, 2009, s. 38.
- Kiefer, Michael, *Islamkunde in deutscher Sprache in Nordrhein Westfalen*, Münster: Verlag LIT, 2005.
- Küçük, Adnan, “AB Üyesi Bazı Ülkeler ile ABD ve Türkiye’de Din Eğitim ve Öğretiminin Hukuki Çerçevesi”, *Liberal Düşünce*, no: 55, (2009), s. 72-73.
- Leimgruber, Stephan, “Bekenntnisorientierter oder religionskundlicher islamischer Religionsunterricht?”, Bülent Uçar, Martina Blasberg-Kuhnke, Arnulf von Scheliha (Ed.), *Religionen in der Schule und die Bedeutung des Islamischen Religionsunterricht* içinde (ss. 67-68), Göttingen: V&R unipress, 2019, s. 68.
- Lenz, Petra, “Religionskunde (und Religion) unterrichten in Brandenburg”, Martin Rothangel, Bernd Schröder (Ed.), *Religionsunterricht in den Ländern der Bundesrepublik*

Deutschland: Neue empirische Daten-Kontexte-Aktuelle Entwicklungen içinde (ss. 97-128); Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2020, ss. 115-119.

Lichtenhaeler, Barbara. “Religionsunterricht als Chance für die Schulentwicklung: Gesichtspunkte der Schulpolitik Baden-Württemberg”, Achim Battke, Thilo Fitzner, Rainer Isak, Ulrich Lochman (Ed.), *Schulentwicklung-Religion-Religionsunterricht: Profil und Chance von Religion in der Schule in der Zukunft* içinde (ss. 71-74), Freiburg im Breisgau: Verlag Herder, 2002, s. 71.

Link, Christoph, “Religionspolitik in der Bundesrepublik Deutschland: Konzepte der im Bundestag vertretenen politischen Parteien, der Bundesregierung, der evangelischen und katholischen Kirche”, *Der staatskirchenrechtliche Rahmen für Religionsausübung und Religionspolitik in Deutschland im 20. Jahrhundert: Historische Einschnitte und aktuelle Situation* içinde (ss. 23-39), (Frankfurt am Main: Haag und Herchen, 2000), s. 27.

Mumcu, Ahmet, “Almanya’da Din ve İdare Hukuku Münasebetleri (Tarihi gelişim ve bugünkü durum)”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, no: 4, (1960), s. 199.

Obemann, Andreas, “Gemeinsames Lernen für den Religionsunterricht?: Überlegungen zur gesellschaftlichen und didaktischen Notwendigkeit interreligiöser Lehrerfortbildungen”, Bülent Uçar (Ed.), *Die Rolle der Religion im Integrationsprozess: Die deutsche Islamdebatte* içinde (ss. 557-578), Frankfurt am Main: Verlag Peter Lang, 2010, s. 557.

Osnabrück Üniversitesi, Din Eğitimi ve Manevi Rehber Öğretim Görevlisi ve Duisburg DITIB Merkez Camii Fahri Eğitmeni- “Almanya Genelinde ve Hessen Eyaletinde Hıristiyan ve İslam Din Dersleri”, Duisburg: 17 Ekim 2019.

Robbers, Gerhard, “Almanya”, *Avrupa Birliği Ülkelerinde Din-Devlet İlişkisi*, Ali Köse, Talip Küçükcan (Ed.), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2008, s. 60.

Sarıkaya, Yaşar, “Almanya’da İslam Din Dersi: Talepler, Uygulamalar, Tartışmalar”, *Diyanet İşleri Başkanlığı Dinî Yayınlar Dairesi Başkanlığı*, Vol. 44, no: 1, (2008), s. 132.

Schmid, Hansjörg, “Wie der islamische Religionsunterricht die Gesellschaft veraendert”, *Katechetische Blaetter*, no: 135, (2010), s. 137.

Schröder, Bernd, “Religionunterricht in Niedersachsen”, Martin Rothangel, Bernd Schröder (Ed.), *Religionsunterricht in den Ländern der Bundesrepublik Deutschland: Neue empirische Daten-Kontexte-Aktuelle Entwicklungen* içinde (ss. 239-268), Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2020, ss. 255-256.

Schröter, Jörg Imran. *Die Einführung eines Islamischen Religionsunterrichts an öffentlichen Schulen in Baden-Württemberg*, Freiburg im Breisgau: Verlag für Islamische Bildung und Erziehung, 2015.

- Sekretariat der Staendigen Konferenz der Kultusminister der Laender in der Bundesrepublik Deutschland, *Zur Situation des Evangelischen Religionsunterrichts in der Bundesrepublik Deutschland*, Berlin: Kultusministerkonferenz, 2002, s. 19.
- Sekretariat der Staendigen Konferenz der Kultusminister der Laender in der Bundesrepublik Deutschland. *Zur Situation des Katholischen Religionsunterrichts in der Bundesrepublik Deutschland*. Berlin, Kultusministerkonferenz, 2002, ss. 19-20.
- Spriewald, Simone, *Rechtsfragen im Zusammenhang mit der Einführung von islamischem Religionsunterricht als ordentliches Lehrfach an deutschen Schulen*, Berlin: Verlag TENEA, 2003.
- Uçar, Bülent, “Almanya’da Alevilik ve Çeşitli Eyaletlerde Alevilik Din Dersleri Projesi”, *Değerler Eğitimi Merkezi Dergisi*, Vol. 2, no: 6, (2009), s. 75.
- Uçar, Bülent, “Vorwort das Symposium: Religionen in der Schule und die Bedeutung des Islamischen Religionsunterrichts”, Bülent Uçar, Martina Blasberg-Kuhnke und Arnulf von Scheliha (Ed.), *Religionen in der Schule und die Bedeutung des Islamischen Religionsunterrichts* içinde (ss. 9-14), Göttingen: V & R Unipress, 2010, s. 11.
- Unruh, Peter, *Religionsverfassungsrecht*, Baden-Baden: Nomos Verlagsgesellschaft, 2012.
- Vaeth, Birgit, “Islamischer Religionsunterricht an staatlichen Schulen-Zwei Modell projekte zu seiner Etablierung in Niedersachsen”, Stefan Reichmuth, Mark Bodenstern, Michael Kiefer, Birgit Vaeth (Ed.), *Staatlicher Islamunterricht in Deutschland: Die Modelle in NRW und Niedersachsen im Vergleich* içinde (ss. 69-82), Berlin: Verlag Lit, 2006, s. 73.
- Zengin, Halise Kader, “Almanya’da İslam Din Öğretimi Modelleri: Bavyera Eyaleti Örneği”, *Yayımlanmamış Doktora Tezi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007.
- Zengin, Halise Kader, “Almanya’da İslam Din Öğretimi Modelleri”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Vol. 49, No: 2, (2008), s. 252.
- “Auswertung Religionsunterricht Schuljahr 2015/16: Teilnehmende Schülerinnen und Schüler allgemeinbildender Schulen in öffentlicher Trägerschaft nach Schularten (aufgegliedert nach Religionsunterrichten, Ethik und weiteren Ersatzunterrichten) für den Primar- und Sekundarbereich I”,
https://www.kmk.org/fileadmin/Dateien/pdf/Statistik/AW_Religionsunterricht_II_2015_16.pdf, (12 Ağustos 2019).
- “Auswertung Religionsunterricht Schuljahr 2017/18: Teilnehmende Schülerinnen und Schüler allgemeinbildender Schulen in öffentlicher Trägerschaft nach Schularten (aufgegliedert nach Religionsunterrichten, Ethik und weiteren Ersatzunterrichten) für den Primar- und Sekundarbereich I”,
https://www.kmk.org/fileadmin/Dateien/pdf/Statistik/Dokumentationen/AW_Religionsunterricht_II_2017_18.pdf, (27 Ağustos 2020).

- “Baden-Württemberg Eyaleti Eğitim Bakanlığı Basın Duyurusu”,
<https://kmbw.de/Lde/Startseite/Service/2019+09+10+Konstituierende+Sitzung+Stiftung+Sunnitische+Schulrat/?LISTPAGE=3962652>, (9 Ekim 2019).
- “Bayern geht beim Islamunterricht seinen eigenen Weg.”,
<https://www.km.bayern.de/eltern/meldung/3200/bayern-geht-beim-islamunterricht-seineneigenen-weg-weiter.html>, (5 Ekim 2019).
- “Bundesamt für Justiz (Adalet Bakanlığı resmî internet sayfası): Gesetz über die Religiöse Kindererziehung § 5”, <https://www.gesetze-im-internet.de/kerzg/BJNR009390921.html>, (22 Aralık 2019).
- “Bundesministerium der Justiz und Verbraucherschutz”, <https://www.gesetze-im-internet.de/gg/BJNR000010949.html>, (12 Aralık 2019).
- “Eğitim-Bilim-Araştırma Bakanlığının din öğretimine dair yayımladığı genelge”,
https://www.bmbwf.gv.at/Themen/schule/schulrecht/rs/1997-2017/2007_05.html,
(12 Kasım 2019).
- “Erprobungen zum Islamischen Religionsunterricht,” <https://religion.bildung-rp.de/islamischer-religionsunterricht-erprobung.html> , (3 Ekim 2019).
- “Ethikunterricht künftig ab Klasse 5”, <https://www.badenwuerttemberg.de/de/service/presse/pressemitteilung/pid/ethikunterricht-kuenftig-abklasse-5/>, (26 Ekim 2019).
- “Islamischer Religionsunterricht”,
<https://dokumente.landtag.rlp.de/landtag/drucksachen/7442-17.pdf>, (30 Temmuz 2020).
- “Mezhpsel İslam Din Dersi”,
<https://kultusministerium.hessen.de/pressearchiv/pressemitteilung/ditib-hessen-als-kooperationspartner-fuer-bekennnisorientierten-islamischen-religionsunterricht-0>,
(22 Aralık 2019).
- “Modellversuch Islamischer Religionsunterricht im Saarland startet zum kommenden Schuljahr”, https://www.lpm.uni-sb.de/typo3/index.php?id=2092&tx_ttnews%5Btt_news%5D=516&cHash=d28ca02fdb9f0 , (9 Temmuz 2019).
- “*Religion an Schulen: Islamischer Religionsunterricht in Deutschland*,”
https://mediendienstintegration.de/fileadmin/Dateien/MDI_Informationspapier_islamischer_Religionsunterricht_April_2018, (9 Mayıs 2019).
- “Weiterentwicklung des Religionsunterrichts für alle”, <https://li.hamburg.de/religion/material/4419346/art-einleitung/>, (28 Ekim 2019).